

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΕ ΚΙΝΗΣΗ

Προσφυγικές διαδρομές στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο

Συζητούν:

1. Πίσω απ' τη βιτρίνα η Δραπετσώνα:

Νίκος Μπελαβίλλας – Ελένη Κυραμαργιού – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

2. Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή: μια ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου:

Αλέκος Λάμπρου – Κωστής Καρπόζηλος

2 ΑΙΩΝΕΣ σε 21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

ΑΣΚΙ | 2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές
Ψηφιακή εκδοτική σειρά

Επιστημονική επίβλεψη σειράς:

Ηλίας Νικολακόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κωστής Καρπόζηλος

Έρευνα – επιμέλεια εκδόσεων – εικονογράφηση:

Μάνος Αυγερίδης, Ιωάννα Βόγλη, Στάθης Παυλόπουλος

Απομαγνητοφώνηση: Αναστασία Μέμμου – Βάσω Μπεβούδα

Audio restoration: Αχιλλέας Φακόπουλος

Διορθώσεις: Νίκος Θεοδωρόπουλος

Σχεδιασμός εκδόσεων – εικαστική επιμέλεια: Δημήτρης Τσαλκάνης

Το ψηφιακό εκδοτικό πρόγραμμα «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) επιχορηγήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ). Η παρούσα έκδοση προορίζεται αποκλειστικά για εκπαιδευτική και ερευνητική χρήση και απαγορεύεται η χρήση για εμπορικούς σκοπούς και άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος.

© Copyright: ΑΣΚΙ, 2022

Εικόνα εξωφύλλου: Πολωνοί πρόσφυγες μετακινούνται μέσω Σοβιετικής Ένωσης από την Πολωνία στο Ιράν, 6/11/1942 – Πηγή: Imperial War Museum

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΕ ΚΙΝΗΣΗ

Προσφυγικές διαδρομές στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο

Συζητούν:

1. Πίσω απ' τη βιτρίνα η Δραπετσώνα:

Νίκος Μπελαβίλλας – Ελένη Κυραμαργιού – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

2. Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή: μια ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου:

Αλέκος Λάμπρου – Κωστής Καρπόζηλος

2022

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μπορεί ο ιστορικός διάλογος και ο αναστοχασμός γύρω από το παρελθόν να μεταδίδονται στον ραδιοφωνικό «αέρα»; Τα ΑΣΚΙ επιχείρησαν να απαντήσουν καταφατικά μέσω της εβδομαδιαίας ραδιοφωνικής εκπομπής τους «Ιστορία στο Κόκκινο» (κάθε Κυριακή 1-2 μ.μ., Στο Κόκκινο 105,5). Η εκπομπή ξεκίνησε να μεταδίδεται στις 29 Σεπτεμβρίου 2013 και διανύει πλέον τον όγδοο κύκλο της, έχοντας παραγάγει περισσότερες από 200 ώρες συζήτησης και στοχασμού γύρω από το παρελθόν, οπτικοακουστικό υλικό που συστηματικά εμπλουτίζεται και είναι ελεύθερα διαθέσιμο στις ψηφιακές πλατφόρμες Soundcloud (<https://soundcloud.com/aski-6>) και Spotify.

Η συσσώρευση αυτού του πλούσιου αρχειακού υλικού αλλά και η απήχηση των εκπομπών στο κοινό μάς ανέδειξαν νέα ερωτήματα: μπορεί μια προφορική συζήτηση σε ένα ραδιοφωνικό στούντιο να μετασχηματιστεί σε ένα χρηστικό εργαλείο μελέτης και έρευνας του παρελθόντος; Είναι δυνατόν η ιστορική ανάγνωση σημαντικών γεγονότων και η αποκωδικοποίηση της μνήμης τους να εκκινούν με αφορμή την κυκλοφορία ενός βιβλίου, τη διοργάνωση ενός επιστημονικού συνεδρίου, την ολοκλήρωση ενός νέου ερευνητικού προγράμματος; Μπορούμε δηλαδή να ξετυλίγουμε το μπλεγμένο κουβάρι του παρελθόντος μέσα από μικρές, καθημερινές και «εφήμερου» χαρακτήρα αφορμές;

Στόχος της ψηφιακής εκδοτικής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» είναι να διαθέσει στο κοινό αυτοτελείς αφηγήσεις για το παρελθόν και την Ιστορία, εικονογραφημένες με πρωτότυπο αρχειακό υλικό προερχόμενο κατεξοχήν από τις συλλογές των ΑΣΚΙ αλλά και από άλλους αρχειακούς φορείς. Οι εκδόσεις που απαρτίζουν τη σειρά στηρίζονται στα απομαγνητοφωνημένα και εκδοτικά επιμελημένα κείμενα των εκπομπών, συνοδευόμενα από βιογραφικά στοιχεία των συνομιλητών και αναγκαίους για τον/την αναγνώστη/τρια υπομνηματισμούς. Οι εκδόσεις πλαισιώνονται ακόμη από χρηστικά εργαλεία έρευνας όπως ενδεικτικές βιβλιογραφίες και συνοπτικά χρονολόγια. Ακολουθώντας την καταστατική αρχή των ΑΣΚΙ για «ανοιχτή πρόσβαση» στη γνώση, κάθε έκδοση είναι ανοιχτής πρόσβασης σε κάθε ενδιαφερόμενο/η.

Τα κριτήρια επιλογής των εκπομπών που περιλαμβάνονται στη σειρά, πέρα από τον χρονολογικό άξονα των δύο αιώνων (19ος-20ός), κινούνται και σε μια προσπάθεια παρουσίασης πρωτότυπων θεματικών και άγνωστων εν πολλοίς ερμηνευτικών προσεγγίσεων, θεματικών που συνδυάζουν το γεγονός με τη μνήμη του και τις «δεύτερες ζωές» του στο δημόσιο πεδίο• στην τέχνη, στον πολιτισμό, στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην ιστοριογραφική συζήτηση, στα μνημεία και στα τοπία, σε κάθε ψηφίδα του παρελθόντος που συνθέτει με την παρουσία της την παρόντική διάσταση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως κατά τις ταραγμένες δεκαετίες του 1940 και 1960,

και στις μεταβάσεις που πυροδότησε η Μεταπολίτευση, οι εκδόσεις συμπεριλαμβάνουν και παρουσιάζουν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, μεμονωμένες φωνές που εγγράφουν το προσωπικό στο συλλογικό βίωμα.

Κάθε έκδοση ασφαλώς συνιστά μια επιλογή και ως τέτοια αποδέχεται τα όρια, τις ελλείψεις και την αποσπασματικότητα της στη διερεύνηση ενός εκάστοτε θέματος. Θα θεωρεί όμως αυτήν την αποσπασματικότητα προτέρημα, αν οι αναγνώστες/τριες της την αξιοποιήσουν ως έναυσμα για νέα ομαδικά και ατομικά ερευνητικά εγχειρήματα ή αν αποτελέσει ένα βραχύ αλλά περιεκτικό, σύγχρονως ευχάριστο ανάγνωσμα.

Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας και ευρύτερα της περιοχής της νοτιοανατολικής Μεσογείου είναι συνυφασμένη με –μεγάλες και μικρότερες– μετακινήσεις πληθυσμών. Οι μαζικές αυτές μετακινήσεις, αναγκαστικές ή μη, καθόρισαν τη φυσιογνωμία και την εξέλιξη του ελληνικού κράτους στον χρόνο και στον χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1919–1922, από τη λήξη του οποίου συμπληρώνονται φέτος 100 χρόνια, αποτέλεσε ορόσημο. Από τα τέλη του 1922 και μετά, εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες φτάνουν στην ελληνική επικράτεια· τον Ιανουάριο του 1923 η σύμβαση περί ανταλλαγής πληθυσμών επικυρώνει αυτήν την τεράστια μετακίνηση δύο εκατομμυρίων, συνολικά, ανθρώπων – περίπου 1,5 εκατομμύριο Έλληνες της Τουρκίας και 500.000 μουσουλμάνοι της Ελλάδας. Η πρώτη συζήτηση που φιλοξενείται στην παρούσα έκδοση αφορά μια σημαντική πτυχή αυτής της ιστορίας που άλλαξε την Ελλάδα: την υποδοχή, εγκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Στη συζήτηση, ο αντιπρόεδρος των ΑΣΚΙ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, ο πολεοδόμος Νίκος Μπελαβίλλας και η ιστορικός Ελένη Κυραμαργιού εστιάζουν στην ιστορία ενός συνοικισμού της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά, της Δραπετσώνας. Μια ιστορία όπου οι μικρασιάτες πρόσφυγες διασταυρώθηκαν με τους εργάτες της εσωτερικής μετανάστευσης σε έναν τόπο γεμάτο, ακόμη, από τα ίχνη της παρουσίας τους.

Η δεύτερη συζήτηση, μεταξύ του διευθυντή των ΑΣΚΙ Κωστή Καρπόζηλου και του ιστορικού Αλέκου Λάμπρου, μάς μεταφέρει στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και σε μια αντίστροφη προσφυγική διαδρομή. Κατά την Κατοχή, η πείνα, οι διώξεις και ο φόβος οδήγησαν χιλιάδες ανθρώπους –άνδρες και γυναίκες– ιδίως από τη Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου στην απόφαση να αναζητήσουν καταφύγιο στην Τουρκία. Ξεδιπλώνοντας τη διαδρομή τους αναδεικνύεται ένας ελληνικός προσφυγικός χάρτης που εκτείνεται από τους σταθμούς υποδοχής στα τουρκικά παράλια έως την Κύπρο και τα στρατόπεδα προσφύγων στη Συρία, την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και την Αφρική. Με αυτή την αφετηρία, οι δύο ιστορικοί συζητούν γύρω από τη διέλευση των συνόρων, την υπέρβαση των ορίων, τη διαπλοκή της ελληνικής διασπορικής/προσφυγικής γεωγραφίας με την αποικιακή γεωγραφία και τις πολυάριθμες προσφυγικές ιστορίες που συνθέτουν τη μεγάλη εικόνα του πολέμου.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης είναι αν. καθηγητής θεωρίας και ιστορίας της ιστοριογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ). Είναι πρόεδρος του Ιστορικού Αρχείου του ΕΚΠΑ και αντιπρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου των ΑΣΚΙ. Βιβλία του: *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1837-1932* (2006), *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του 1837-1937* (2014, μαζί με τον Κώστα Γαβρόγλου και τη Χάιδω Μπάρκουλα) και *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων και η καταστροφή τους* (2019, βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών). Έχει επιμεληθεί μια σειρά συλλογικούς τόμους για τη χούντα, τη μνήμη της κοινότητας, την ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, κ.ά. Τον καιρό αυτό προετοιμάζει μια βιογραφία του Γιάννη Κορδάτου.

Ο Κωστής Καρπόζηλος είναι ιστορικός και διευθυντής των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Έλαβε το διδακτορικό του στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στη συνέχεια εργάστηκε ως μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Columbia University, στο Princeton University και στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Είναι ο συγγραφέας των βιβλίων *Αρχείο Σταύρου Καλλιέργη. Ψηφίδες από τον σχεδιασμό της σοσιαλιστικής πολιτείας* (2013), *Κόκκινη Αμερική. Έλληνες μετανάστες και το όραμα ενός Νέου Κόσμου 1900-1950* (2017) και –με τον Δημήτρη Χριστόπουλο– *10+1 ερωτήσεις και απαντήσεις για το Μακεδονικό* (2018). Έχει διδάξει στο SciencesPo, στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, στο College Year in Athens και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το επόμενο βιβλίο του, με τίτλο *Εκτός Ορίων. Μια διεθνική ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, θα κυκλοφορήσει εντός του 2022.

Η Ελένη Κυραμαργιού είναι ιστορικός, εντεταλμένη ερευνήτρια του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Είναι επιστημονική υπεύθυνη του έργου «100memories: Ολοκληρωμένη δράση φυσικής και ψηφιακής τεκμηρίωσης και προβολής της μικρασιατικής προσφυγικής μνήμης» (χρηματοδότηση «Ερευνώ-Δημιουργώ-Καινοτομώ»). Έχει εργαστεί σε ερευνητικά έργα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας. Η κοινωνική και πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας βρίσκεται στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της. Το νήμα αυτό διαπλέκεται με τη σταθερή εστίαση στους οικισμένους χώρους, τους προσφυγικούς πληθυσμούς και τους ποικίλους

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

μετασχηματισμούς τους. Είναι συγγραφέας του βιβλίου *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου* (2019).

Ο Αλέξανδρος Λάμπρου έχει σπουδάσει ιστορία με ειδίκευση στη σύγχρονη ιστορία της Μέσης Ανατολής και της Τουρκίας. Έχει διδάξει στα πανεπιστήμια Κρήτης, Αγκύρας, Παντείου, Marburg και Γιέιεν. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζουν στην εφαρμογή των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων του Μεσοπολέμου, τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας, την πρόσληψη του αντισημιτισμού στην Τουρκία και τις πληθυσμιακές μετακινήσεις κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Έχει επιμεληθεί τον συλλογικό τόμο *Πόλεμος και προσφυγιά. Πρόσφυγες από την Ελλάδα: Τουρκία, Μέση Ανατολή, Αφρική 1941-1946* (2021).

Ο Νίκος Μπελαβίβλας είναι καθηγητής πολεοδομίας και ιστορίας της πόλης στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ. Έχει διδάξει επίσης στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και έχει δώσει διαλέξεις στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στο Πολυτεχνείο Κρήτης, στο Ινστιτούτο «Polis» των Τυράνων και στο Πανεπιστήμιο της Λιουμπλιάνα. Έχει διατελέσει διευθυντής του Εργαστηρίου Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ (2014-), συντονιστής του Γραφείου Λαυρίου ΕΜΠ (1994-1997), μέλος του ΔΣ του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου (2010-), επιστημονικός υπεύθυνος του Μουσείου Μεταλλείας-Μεταλλουργίας Λαυρίου (2009-), τεχνικός σύμβουλος των έργων (1998-2000) και διευθυντής (2000-2001) του Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης, καθώς επίσης πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος της «Ανάπλαση Αθήνας Α.Ε.» (2018-2019). Περισσότερα από εξήντα άρθρα του έχουν δημοσιευθεί σε συλλογικούς τόμους, πρακτικά συνεδρίων και επιστημονικά περιοδικά στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Στο συγγραφικό του έργο περιλαμβάνονται τα βιβλία *Λιμάνια και Οικισμοί στο Αιγαίο της Πειρατείας (15ος-19ος αι.)* (1998), *Τόποι Ανθρώπων – σχόλια για το χώρο και την πολιτική* (2005), *Παλαιόκαστρο Σάμου. Σημειώσεις Ιστορικής Τοπογραφίας* (2021) και *Ιστορία της πόλης του Πειραιά, 19ος-20ος αιώνας* (2021).

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

«Πίσω απ' τη βιτρίνα η Δραπετσούνα»
Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 5/10/2014
Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος
Μουσική επιμέλεια: Θανάσης Μήνας
Ηχητική επιμέλεια: Γιάννης Κοθύβας
Οργάνωση παραγωγής: Νατάσσα Δομνάκη

Μπορείτε να την ακούσετε στο Soundcloud: <https://soundcloud.com/aski-6/5102014a>

Μουσική εκπομπής:
Ελένη Καραϊνδρου, *Χασάπικο*
Red Snapper, *Lo-Beat*

1. Πίσω απ' τη βιτρίνα η Δραπετσώνα

Συζητούν: Νίκος Μπελαβίλλας (Ν.Μ.) – Ελένη Κυραμαργιού (Ε.Κ.) – Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Β.Κ.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Βαγγέλης Καραμανωλάκης: Αγαπητές φίλες και φίλοι, καλημέρα. Είμαι ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης και σας καλωσορίζω από το στούντιο του 105,5 Στο Κόκκινο. Είμαστε εδώ, μιάμιση ώρα πριν ξεκινήσει ο περίπατος που διοργανώνουν τα ΑΣΚΙ, ο 105,5 Στο Κόκκινο και ο Δήμος Κερατσινίου-Δραπετσώνας στις γειτονιές της Δραπετσώνας, συνεχίζοντας ένα οδοιπορικό ιστορίας σε συνοικίες του λεκανοπεδίου.¹ Ένα οδοιπορικό, το οποίο ξεκίνησε πέρυσι με μεγάλη επιτυχία από τον Πειραιά και θα συνεχιστεί και φέτος σε άλλες γειτονιές. Στόχος μας είναι να γνωρίσουμε την ιστορία αυτών των οικιστικών συγκροτημάτων, να αναζητήσουμε τα ίχνη του παρελθόντος στο σήμερα και να διαψεύσουμε την άποψη που λέει ότι δεν θυμόμαστε την ιστορία της πόλης όπου ζούμε.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝΟΣ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ

Είμαστε εδώ, λοιπόν, για να συζητήσουμε για τη Δραπετσώνα, έναν εργατικό συνοικισμό του 20ού κατά κύριο λόγο αιώνα, απόρροια, σε μεγάλο βαθμό, της συνάντησης εσωτερικών μεταναστών και μικρασιατών προσφύγων· να συζητήσουμε για τον συνοικισμό «πίσω απ' τη βιτρίνα», ο οποίος στο μυαλό των περισσότερων από εμάς έχει συνδεθεί με το γνωστό τραγούδι του Μίκη Θεοδωράκη, την απόδραση των Βούρλων ή τη Μάχη της Ηλεκτρικής. Ένας συνοικισμός, οι κάτοικοι του οποίου πασχίζουν σήμερα να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση και να σταθούν ανάμεσα στα ερειπωμένα εργοστάσια και την ανεργία, από τη μια, και σε φαραωνικά σχέδια, όπως το ενδεχόμενο δημιουργίας πίστας της Formula 1, από την άλλη. Γι' αυτήν την κουβέντα, είναι μαζί μας η ιστορικός Ελένη Κυραμαργιού, η οποία εδώ και χρόνια ασχολείται με την ιστορία της Δραπετσώνας, έχοντας συντελέσει ενεργά στη συγκρότηση του ιστορικού αρχείου του Δήμου.² Μαζί μας είναι επίσης ο πολεοδόμος Νίκος Μπελαβίλλας, καθηγητής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ένας ενεργός πολίτης με έντονη πολιτική και κοινωνική δράση, η οποία συνδυάζει τη στέρεη επιστημονική γνώση με μια σειρά οικιστικές παρεμβάσεις. Αφού τους καλωσορίσω και τους δύο, θα ήθελα να ξεκινήσουμε από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η Δραπετσώνα στα τέλη του 19ου αιώνα, γυρνώντας έτσι στα πρώτα βήματα της ιστορίας της.

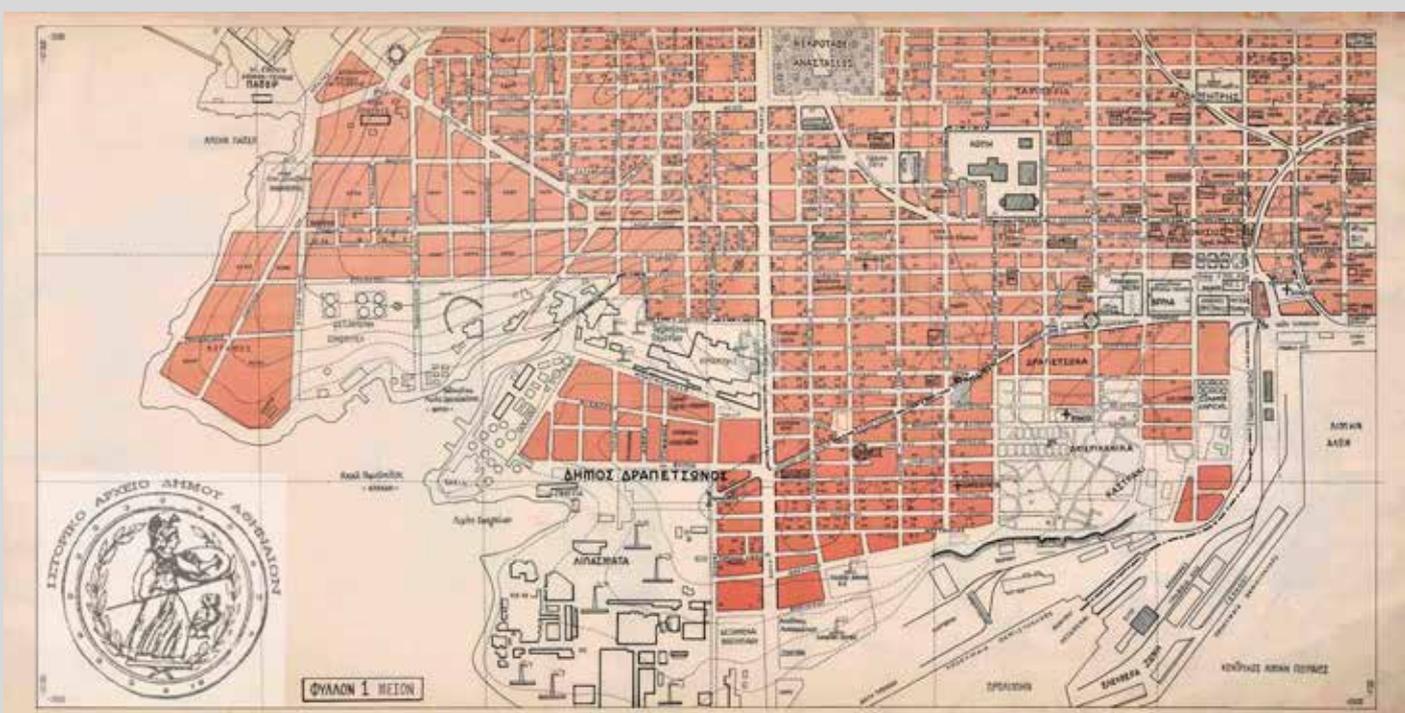
Νίκος Μπελαβίλλας: Βαγγέλη, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Κόκκινο, τα ΑΣΚΙ κι εσένα προσωπικά για αυτήν την εκπομπή που κάνουμε για τη Δραπετσώνα των προσφύγων και ελπίζω ότι θα ακολουθήσουν και άλλες εκπομπές για τις συνοικίες του Πειραιά, αυτής της μεγάλης εργατούπολης, του δεύτερου μεγάλου πόλου της Αττικής. Στα τέλη του 19ου αιώνα, υπάρχει ο Πειραιάς που έχει αναπτυχθεί και έχει πια ωριμάσει, ενώ απέναντι από αυτόν, πέρα από νεκροταφείο, πέρα από το έλος, εκεί όπου αρχίζουν οι σκουριές, τα κουφάρια των πλοίων και οι καμινάδες των εργοστασίων, υπάρχει ο άλλος βρόμικος Πειραιάς. Εκείνη την περίοδο παρατηρείται, για πρώτη φορά, αυτός ο διχασμός που έμελλε να σφραγίσει την ιστορία της πόλης μέχρι σήμερα. Ο καλός, ο πλούσιος και λαμπρός Πειραιάς στην αποδώ μεριά του λιμανιού και γύρω του ένα τεράστιο τόξο οικισμών που, μετά και την εγκατάσταση των προσφύγων, οδήγησαν στη δημιουργία μιας πόλης μισού εκατομμυρίου κατοίκων. Αυτός είναι ο σημερινός μείζων Πειραιάς με τους πέντε δήμους του.

1. Τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, σε συνεργασία με διάφορους φορείς, όπως ο Δήμος Κερατσινίου-Δραπετσώνας, η Διεθνής Αμνηστία, η documenta 14, διοργάνωσαν την περίοδο 2014-2016 ιστορικούς περιπάτους σε περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά.

2. Ελένη Κυραμαργιού, *Ευρητήριο Δημοτικού Αρχείου Δραπετσώνας 1951-1980*, Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2010. Βλ. επίσης της ίδιας, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2019.

Αεροφωτογραφία της Δραπετσίνας 1937

Χάρτης της Δραπετσίνας. Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων

Ελένη Κυραμαργίου: Καλημέρα και από μένα, ευχαριστώ πολύ για την πρόσκληση. Εγώ θα γύρναγα τον χρόνο λίγο πριν την έλευση του 20ού αιώνα, στα τέλη του 19ου αιώνα και συγκεκριμένα στα 1880, όταν αρχίζουν στη Δραπετσώνα να εμφανίζονται μια σειρά δραστηριότητες απαραίτητες για την πόλη του Πειραιά – δραστηριότητες που έπρεπε να κρυφτούν. Δεν χωρούσαν στο οικιστικό πλέγμα της πόλης τα σφαγεία, τα πορνεία και το νεκροταφείο. Αυτές οι τρεις δραστηριότητες κρύβονταν πίσω από τα βράχια της Δραπετσώνας, δεν ήταν εμφανείς από το λιμάνι του Πειραιά, δεν ήταν εμφανείς από τους περίοικους που περπατούσαν στο παραλιακό μέτωπο. Στη συνέχεια και μέχρι το 1910, μια σειρά νέες βιομηχανικές μονάδες εγκαθίστανται στην περιοχή. Ανάμεσά τους μπορούμε να ξεχωρίσουμε το Ναυπηγείο Βασιλειάδη, την Εταιρεία Λιπασμάτων και την ΑΓΕΤ, τη σημερινή ΑΓΕΤ Ηρακλής. Κάπως έτσι συγκροτήθηκε μια βιομηχανική πόλη στις παρυφές του λιμανιού και ακολούθησε η κατοίκησή της.

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Β.Κ.: Εκκινώντας από τη Δραπετσώνα, τι σημαίνει τελικά η εγκατάσταση των προσφύγων; Πόσο αλλάζει όχι μόνο την κοινωνική σύνθεση αλλά και τον ίδιο τον χώρο, τον χώρο της Δραπετσώνας αλλά και συνοδικά του Πειραιά; Τι σημαίνουν όλα αυτά τα αυθαίρετα που δημιουργούνται; Ποια είναι η καινούργια ζωή που δημιουργείται, ουσιαστικά, μετά την έλευση των προσφύγων;

Ε.Κ.: Στη Δραπετσώνα δεν υπάρχει επίσημη εγκατάσταση προσφύγων με τον τρόπο με τον οποίο έγινε, για παράδειγμα, στην Καισαριανή, στον Βύρωνα ή στη Νέα Φιλαδέλφεια. Δεν δίνεται γη από το κράτος –από το Υπουργείο Υγείας ή το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων– για να εγκατασταθούν οι κάτοικοι. Στη Δραπετσώνα φτάνουν πλοία από τον Σεπτέμβριο, κιόλας, του 1922· στην αρχή οι πρόσφυγες περνούσαν από το λοιμοκαθατήριο που βρισκόταν στο νησάκι του Αγίου Γεωργίου στο στενό του Περάματος. Μετά από λίγους μήνες αυτό σταμάτησε, γιατί το λοιμοκαθατήριο δεν επαρκούσε· δεν μπορούσε να υποδεχθεί αυτόν τον μεγάλο αριθμό ανθρώπων.

Βγαίνουν, λοιπόν, οι πρόσφυγες στη Δραπετσώνα και στεγάζονται στις πρόχειρες αποθήκες ξυλείας του λιμανιού και σε άλλα πρόχειρα καταλύματα που δημιουργούνται όπως-όπως και άρον-άρον· ακόμα και τα βαγόνια του σιδηρόδρομου καταλαμβάνονται για να στεγάσουν δεκάδες οικογένειες σε κάθε βαγόνι. Παράλληλα, πλησιάζει ο χειμώνας και υπάρχει ένας φόβος για το πώς θα επιζήσει όλος αυτός ο πληθυσμός σε τόσο ανοιχτούς χώρους, χωρίς ιδιαίτερη πρόβλεψη παρά μόνο για ξηρά τροφή και με ελλιπή περίθαλψη. Έτσι, σταδιακά, από τους πρώτους μήνες κιόλας, με κάποιον τρόπο περνούν τα βράχια και αρχίζουν να εγκαθίστανται ακριβώς από πίσω, είτε στον αρχαιοθολικό χώρο, στο Καστράκι, είτε ακόμα πιο μέσα, στην Κρεμμυδαρού και στις άλλες γειτονιές που σιγά-σιγά δημιουργούνται. Φτιάχνουν μόνοι τους τις πρώτες παράγκες είτε από ξύλα είτε από λαμαρίνες, ενώ υπάρχουν και μαρτυρίες για οικογένειες που ήδη κατοικούν εκεί και οι οποίες κατασκευάζουν δίπλα στη δική τους παράγκα μια νέα, την οποία μεταπωλούν σε μια προσφυγική οικογένεια. Κάπως έτσι ξεκινάει η εγκατάσταση στη Δραπετσώνα· το κράτος και οι πολιτικές πρόνοιες ακολουθούν, έρχονται μετά τους πρόσφυγες.

Ν.Μ.: Είναι η μεγαλύτερη παραγκούπολη που είχαμε ποτέ στην Ελλάδα. Νομίζω ότι αυτός είναι ο ένας παράγοντας που διαφοροποιεί τη Δραπετσώνα από όλες τις άλλες περιπτώσεις προσφυγικών οικισμών. Ο άλλος παράγοντας που τη διαφοροποιεί είναι η εξαιρετικά έντονη σχέση της με το λιμάνι και τη βιομηχανική ζώνη. Και ο οικισμός της Νέας Ιωνίας, για παράδειγμα, είναι συνδεδεμένος με την κλωστοϋφαντουργική ζώνη της περιοχής, αλλά το λιμάνι και η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά είναι κάτι πολύ μεγαλύτερο: η ζωή της Δραπετσώνας είναι δεμένη με το λιμάνι, στρέφεται γύρω από αυτό. Αν εξετάσουμε τα αρχεία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων,³ θα δούμε ότι όλοι οι οικισμοί φτιάχτηκαν έξω από τις πόλεις. Όλοι οι οικισμοί –περισσότεροι από 30 μεγάλοι και άπειροι μικρότεροι– κατασκευάστηκαν σε απόσταση ενός έως πέντε χιλιομέτρων από τις κατοικημένες περιοχές.

3. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) ήταν ο οργανισμός που ανέλαβε, με διεθνή εποπτεία, το έργο της στέγασης και της παραγωγικής απασχόλησης των μικρασιατών προσφύγων. Ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1923. Το κεντρικό συμβούλιο της Επιτροπής ήταν τετραμελές: ο πρόεδρος ήταν Αμερικανός, ο αντιπρόεδρος Ευρωπαίος και τα άλλα δύο μέλη ελληνικής υπηκοότητας. Πρώτος πρόεδρος ανέλαβε ο αμερικανός διπλωμάτης Henry Morgenthau.

B.K.: Αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα. Δηλαδή, από τη μια, η εγκατάσταση σε αγροτικές περιοχές μοιάζει να εξυπηρετεί έναν εθνικό σκοπό: τη συμπλήρωση οικισμών, το να κατοικηθούν από έλληνες χριστιανούς περιοχές κρίσιμες για τα εθνικά σύνορα – και οι πρόσφυγες φαίνεται να παίζουν έναν σημαντικό ρόλο ως προς αυτό. Από την άλλη, στις πόλεις μοιάζει να βγαίνουν στο περιθώριο.

N.M.: Στις πόλεις προκαλείται πολύ μεγάλη κρίση, δεν τους θέλουν. Έτσι, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και οι κεντρικές κυβερνήσεις φαίνεται ότι επιδιώκουν να αποφύγουν τη σύγκρουση. Γι' αυτόν τον λόγο τους απομακρύνουν, δεν τους βάζουν στην άμεση γειτονιά των πόλεων και ως αποτέλεσμα δημιουργούνται αυτά τα αυτόνομα συγκροτήματα.

B.K.: Θεωρείς ότι αυτή η απομάκρυνση κρύβει και τον φόβο πιθανής ριζοσπαστικοποίησής τους;

N.M.: Όχι, αυτό το ζήτημα το αγνοούν ακόμα. Το '22 δεν ξέρουν ότι το προσφυγικό στοιχείο είναι ριζοσπαστικό. Γενικά είναι οπαδοί του Βενιζέλου· έχουν γίνει αντιμοναρχικοί κατά τη διάρκεια του ξεριζωμού, καθώς χρεώνουν στον βασιλιά Κωνσταντίνο τον ξεριζωμό. Ωστόσο, δεν έχουν ακόμα εμφανίσει τα σημάδια ριζοσπαστικοποίησης που θα δούμε μία δεκαετία αργότερα. Δεν νομίζω ότι ήταν αυτό που τους καθόριζε τότε. Αυτό που τους καθόριζε ήταν η κοψιά τους. Είναι ανατολίτες, φορούν φέσια, μιλούν τούρκικα, καπνίζουν ναργιλέδες, τραγουδούν άγνωστα τραγούδια και παίζουν άγνωστα όργανα, μαγειρεύουν φαγητά που δεν έχουν ξαναμαγειρευτεί στην Αθήνα και στον Πειραιά. Αυτό ξενίζει. Η κουλτούρα του καθημερινού πλυσίματος των γυναικών χαρακτηρίζει τις Σμυρνιές ως «παστρικές», σύμφωνα και με τη γνωστή έκφραση. Οι γυναίκες της Αθήνας οι οποίες, ακολουθώντας την παλιά βαλκανική παράδοση, δεν πλένόντουσαν κάθε μέρα ή οι άντρες ακόμα σπανιότερα, θεωρούν ότι το καθημερινό πλύσιμο σημαίνει ανηθικότητα, σημαίνει ερωτική, τέλος πάντων, υπερέκθεση.

ΟΙ «ΚΟΚΚΙΝΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ» ΚΑΙ Η ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ

B.K.: Έχετε την αίσθηση ότι υπάρχει αυτό που λέμε μνήμη της προσφυγιάς; Γιατί μιλάμε για έναν πολύ μεγάλο αριθμό ανθρώπων που εγκαταστάθηκε στην Αττική – στην Αθήνα, στον Πειραιά... Μπορούμε να μιλήσουμε για μια προσφυγική μνήμη, την οποία, αυτήν τη στιγμή, είμαστε σε θέση να ανιχνεύσουμε; Σκέφτομαι τον αγώνα της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, στην οποία ανήκεις, για τα Προσφυγικά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.

N.M.: Βεβαίως και υπάρχει. Υπάρχει καταρχάς στον πολιτισμό μας. Σκεφτείτε λέξεις, συνήθειες, συνταγές, μουσικές και ένα σωρό άλλα πράγματα που, τουλάχιστον στον Πειραιά, –η Ελένη μπορεί και εκείνη να το βεβαιώσει ως γέννημα-θρέμμα– καθορίζουν, μέχρι και σήμερα, την ταυτότητα των ανθρώπων. Υπάρχει και στην ταυτότητα των συνοικιών αυτών μέσω της πολύ ιδιαίτερης τοπικότητάς τους. Η Κοκκινιά και η Δραπετσώνα, παρά τις δραματικές αλλαγές που έχουν υποστεί κατά τη διάρκεια των δεκαετιών, διατηρούν μία πανίσχυρη τοπικότητα, η οποία έχει μέσα της, είτε το θέλουμε είτε όχι, τον προσφυγικό χαρακτήρα.

B.K.: Αυτή η τοπικότητα, όπως αναφέρεις, συναρτάται, από τη μια, από τον προσφυγικό χαρακτήρα τους και, από την άλλη, από το γεγονός ότι πρόκειται ουσιαστικά για εργατοπόλεις.

N.M.: Ναι, και είναι και «κόκκινες» συνοικίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

B.K.: Ήδη, όμως, από τον Μεσοπόλεμο δεν έχουμε σημάδια αυτής της ριζοσπαστικοποίησης στο πλαίσιο της συγκρότησης του εργατικού κινήματος;

E.K.: Εντοπίζουμε σημάδια αυτής της ριζοσπαστικοποίησης στις μεγάλες απεργίες του Μεσοπολέμου. Παρατηρείται μια πολύ μεγάλη τομή στα χρόνια του Μεταξά, ενώ την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης συγκροτούνται εκεί ελεύθερες γειτονιές. Στα Δεκεμβριανά κορυφώνεται η ριζοσπαστικοποίησή τους και φτάνουμε στους «επικίνδυνους πολίτες», όπως λέει και η Νένη Πανουργιά,⁴ της Δραπετσώνας, της Νίκαιας και της Κοκκινιάς. Αυτή η πορεία δεν είναι

4. Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι πολίτες. Η ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, μτφρ.: Νεκτάριος Καλαϊτζής, Αθήνα, Καστανιώτης, 2013.

Σκηνές προσφύγων στο Θησείο, 1922 – Πηγή: Library of Congress

Σκηνές προσφύγων σε πλατεία του Πειραιά – Πηγή: Library of Congress

Αεροφωτογραφία της Εταιρείας Λιπασμάτων, τέλη δεκαετίας 1940. Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας

ευθύγραμμη· έχει διακοπές, έχει ανθρώπους που αλληλίζουν, όπως, για παράδειγμα, ο Μ. Μανωλέας,⁵ που από βουλευτής του ΚΚΕ έγινε στέλεχος του καθεστώτος Μεταξά και μια σειρά άλλους.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ριζοσπαστικοποίηση του Μεσοπολέμου δεν αποτυπώνεται και στην κάληψη. Δεν ψηφίζουν το ΣΕΚΕ ή κάποιον άλλο ριζοσπαστικό συνασπισμό, όπως μεταπολεμικά, που θα ψηφίσουν την Αριστερά και δεν θα διστάσουν να συγκρουστούν. Είναι, κυρίως, ριζοσπαστικοποίηση στον χώρο της δουλειάς, είναι μεγάλες απεργίες. Ιδιαίτερα στη Δραπετσώνα και κυρίως στα Λιπάσματα, μπορεί να είναι και πολύμηνες και να εμπλέκουν όλον τον συνοικισμό. Οι απεργοί κατεβαίνουν στις πύλεις του εργοστασίου με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, για να μην ταυτιστούν με το κοινωνικό περιθώριο που επίσης ζει στην περιοχή και για να δείξουν ότι είναι διαφορετικοί, ότι είναι οικογενειάρχες, ότι έχουν τα σπίτια τους, τα παιδιά τους, και ότι παλεύουν για ένα καλύτερο αύριο. Αυτήν τη διάσταση των εργατικών αγώνων θέλει να αποτυπώσει και ο *Ριζοσπάστης* μέσα από τα άρθρα του: ότι πρόκειται για πρόσφυγες που η μοίρα τους έριξε στη βιομηχανική εργασία.

Μεταπολεμικά –και από την περίοδο της Κατοχής ακόμα– υπάρχει μεταστροφή αυτού του κλίματος. Αν και νομίζω ότι για τη Δραπετσώνα και ειδικά για τα Λιπάσματα η περίοδος Μεταξά είναι πολύ ενδιαφέρουσα: το 1936 πεθαίνει ο ιδρυτής της επιχείρησης Νικόλαος Κανελλόπουλος,⁶ την εταιρεία αναλαμβάνει ο γιος του Αλέξανδρος, ο οποίος γίνεται και αρχηγός της ΕΟΝ. Σε αυτόν τον μέχρι τότε παρατημένο τόπο, ο Μεταξάς βρίσκει την ευκαιρία να δείξει την

5. Ο Μανώλης Μανωλέας (πραγματικό όνομα: Αντώνης Κρητικός, 1903-1944) ήταν ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ, με το οποίο εξελέγη βουλευτής Πειραιά στις εκλογές του 1932 και του 1936. Την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, ενώ ήταν φυλακισμένος στην Κέρκυρα, υπέγραψε δήλωση μετανοίας και συνεργάστηκε με τις αρχές ασφαλείας. Κατά την περίοδο 1941-1944 συνεργάστηκε με τις αρχές κατοχής. Εκτελέστηκε από την ΟΠΛΑ το 1944.

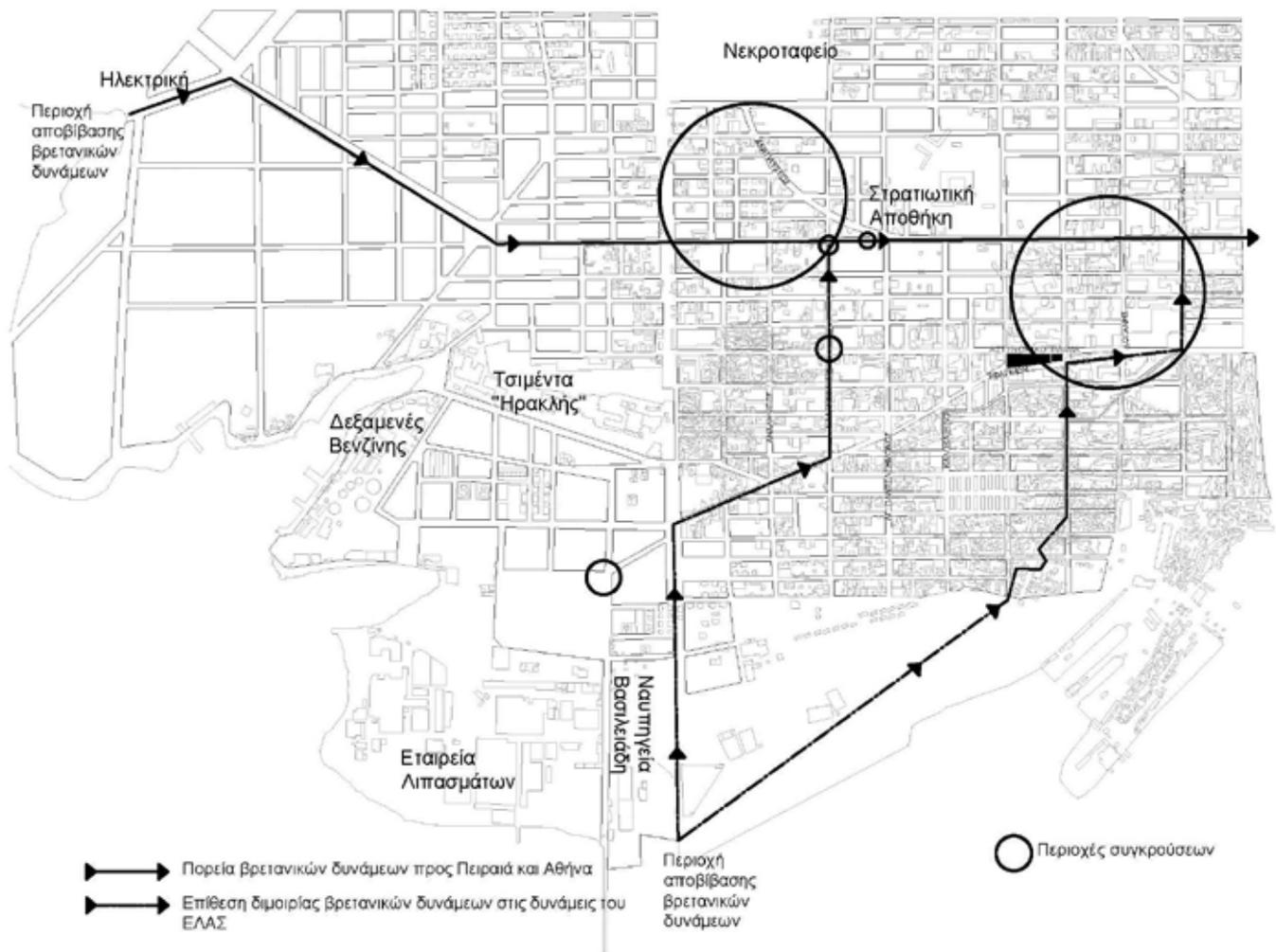
6. Ο Νικόλαος Κανελλόπουλος (1864-1936) ήταν βιομήχανος. Σπούδασε χημικός στη Ζυρίχη, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και ανάπτυξη της τσιμεντοβιομηχανίας «Τιτάν» και της Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων το 1909.

αλληλαγή που θέλει να φέρει. Στο ελληνικό κράτος που οραματίζεται, οι πρόσφυγες από πολίτες δεύτερης κατηγορίας θα μετατραπούν σε ισότιμοι πολίτες. Ο Μεταξάς αυτοβαφτίζεται πρώτος εργάτης –όπως ήταν και πρώτος αγρότης εξάλλου– και διοργανώνει θεαματικές φιέστες στο εργοστάσιο. Επίσης μετονομάζει τον συνδικαλισμό σε συνδικαλισμό της 4ης Αυγούστου, θέλοντας να δείξει αυτήν την αλληλαγή, αλλά το πείραμά του διακόπτεται από τον πόλεμο. Τα εργοστάσια συνεχίζουν να δουλεύουν, γιατί τα περισσότερα επιτάσσονται από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Οι κάτοικοι της Δραπετσώνας, όπως και κάτοικοι από όλο το λεκανοπέδιο, εργάζονται σε αυτά, γιατί μπορεί τα λεφτά να μην είναι αρκετά και κάθε μέρα η αξία τους να μειώνεται όλο και περισσότερο εξαιτίας του πληθωρισμού, αλλά προσφέρουν συσσίτιο, που είναι κάτι πάρα πολύ σπουδαίο για εκείνη την περίοδο. Έτσι, η Δραπετσώνα χωρίζεται στα δύο.

N.M.: Πολύ εύστοχη η παρατήρηση της Ελένης. Αξίζει νομίζω να μελετήσουμε αυτό το φαινόμενο του βιομηχανου πατερναλιστή, του εμπνευσμένου επιστήμονα. Ο Κανελλόπουλος έρχεται στην Ελλάδα μαζί με μία ολόκληρη παρέα συμφοιτητών του. Όλα αυτά τα παιδιά της αστικής τάξης ιδρύουν τη δεύτερη γενιά των εργοστασίων και παίρνουν τα γκέμια της ελληνικής βιομηχανίας από τους παλαιότερους. Κουβαλούν μαζί τους το πατερναλιστικό ή ουτοπικό όραμα του παραδείσου της βιομηχανίας, το οποίο ανατρέπεται μέσα σε δύο δεκαετίες, από το 1900 μέχρι το 1920, και δημιουργείται κοινωνική κρίση. Τελικά, πολλοί από αυτούς, όχι μόνο γίνονται στελέχη του καθεστώτος Μεταξά, αλλά περνούν ανοικτά στον φασισμό για κάποιο κρίσιμο διάστημα. Και εκεί τα πράγματα μπλέκονται για να ξεμπλέξουν πολύ βίαια κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν για οι εργατικοί πληθυσμοί οργανώνονται μαζικά και σε επίπεδο συνδικαλισμού και σε επίπεδο καθημερινής ζωής – όχι μόνο του εργοστασίου. Αυτή η οργάνωση διαρκεί μέχρι σήμερα. Δηλαδή, αυτή η συνείδηση της συλλογικής δράσης και της ριζοσπαστικής οπτικής κυριαρχεί και σήμερα στον πολιτικό χάρτη του ευρύτερου Πειραιά.

B.K.: Θα λέγατε, δηλαδή, ότι η ριζοσπαστικοποίηση είναι αποτέλεσμα του πολέμου;

N.M.: Η κλημάκωση του πολέμου, θεωρώ, παίζει καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της ριζοσπαστικής συνείδησης στις βόρειες συνοικίες του Πειραιά. Όχι στον κεντρικό Πειραιά. Ο κεντρικός Πειραιάς είναι μία άλλη πόλη, με έναν άλλο πληθυσμό, ο οποίος δεν περνάει ή δεν ζει τον πόλεμο με τον τρόπο με τον οποίο τον ζει η Κοκκινιά ή η Δραπετσώνα.

Η πορεία επέλασης των βρετανικών δυνάμεων μέσω του συνοικισμού της Δραπετσώνας και τα σημεία συγκρούσεων του ΕΛΑΣ και των βρετανικών δυνάμεων, Δεκέμβριος 1944

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ

Β.Κ.: Ξεκινήσαμε συζητώντας για την ιστορία της Δραπετσώνας από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι την Κατοχή. Αν για κάτι είναι πολύ γνωστή η Δραπετσώνα, αλλά και το Κερατσίνι, είναι για την τελευταία μάχη της Κατοχής, τη Μάχη της Ηλεκτρικής, η οποία σηματοδοτεί την αποχώρηση των Γερμανών.

Ε.Κ.: Πράγματι, η Μάχη της Ηλεκτρικής είναι ένα ορόσημο στη μνήμη των κατοίκων της πόλης – ένα ορόσημο που ακόμα και σήμερα προσπαθούν να το διατηρήσουν με εκδηλώσεις τιμής και μνήμης των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, οι οποίες απευθύνονται στα σχολεία και στην τοπική κοινωνία. Είναι η τελευταία μάχη που περιγράφεται στα απομνημονεύματα μιας σειράς αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης. Οι Γερμανοί, κατά την υποχώρησή τους, έχουν στόχο, αρχικά, να καταστρέψουν τις υποδομές του λιμανιού, τους Μύλους Αγίου Γεωργίου και το εργοστάσιο της Ηλεκτρικής, ώστε να βυθιστεί ο Πειραιάς και η Αθήνα στο σκοτάδι· στη συνέχεια, να καταστρέψουν οποιαδήποτε άλλη μονάδα συναντήσουν στον δρόμο τους και έχουν τη δυνατότητα να την καταστρέψουν. Ο ΕΛΑΣ έχει γνώση αυτού του σχεδίου και βρίσκεται σε επιφυλακή. Τρεις μεραρχίες του ΕΛΑΣ πολεμούν, σε έναν δίωρο κατακλισμό σφαιρών και χειροβομβίδων από τους λόφους γύρω από και προς το εργοστάσιο, προσπαθώντας να αποτρέψουν τις γερμανικές δυνάμεις που φτάνουν εκεί για να καταστρέψουν τη μονάδα. Η μάχη τελείωσε νικηφόρα, με αρκετούς νεκρούς, βέβαια, και από την πλευρά του ΕΛΑΣ – νεκρούς που ακόμα και σήμερα τιμούν στις γειτονιές του Κερατσινίου και της Δραπετσώνας. Η μνήμη αυτής της μάχης είναι πάρα πολύ ζωντανή στην τοπική κοινωνία, όπως και οι μνήμες του Δεκέμβρη του '44, που ακολούθησε.

Ν.Μ.: Η Δραπετσώνα, τη στιγμή της Μάχης της Ηλεκτρικής, είναι ήδη κατεστραμμένη από τις βόμβες του προηγούμενου βομβαρδισμού τον Ιανουάριο του '44. Μερικούς μήνες πριν, τα συμμαχικά αεροπλάνα, βομβαρδίζοντας τα εργοστάσια στις παρυφές της πόλης, χτυπούν και τα παρακείμενα οικοδομικά τετράγωνα. Η Απελευθέρωση βρίσκει τη Δραπετσώνα να πανηγυρίζει και τον ΕΛΑΣ να παρελαύνει στους δρόμους του Πειραιά. Λίγους μήνες μετά, όμως, αρχίζει η Μάχη της Αθήνας. Αρχίζει ο Δεκέμβρης του '44. Η Δραπετσώνα γίνεται ένα από τα προπύργια αντίστασης του ΕΛΑΣ στην απόβαση των Εγγλέζων στο λεκανοπέδιο. Οι Εγγλέζοι αποβιβάζονται σε δύο μεριές: στο Φάληρο και στο Νέο Ικόνιο του Περάματος. Μέσω Κερατσινίου προσπαθούν να προωθηθούν προς την Αθήνα, προκειμένου να περικυκλώσουν τον ΕΛΑΣ, που δίνει τις μάχες γύρω από το κέντρο της πρωτεύουσας, στο Θησείο, στο Μεταξουργείο... Κατά την προώθησή τους συναντούν τον ΕΛΑΣ στη νεκρή ζώνη, η οποία υπήρχε κάτω από τον εναέριο σιδηρόδρομο, μέσω του οποίου τα βαγονέτα μετέφεραν πέτρα από το Λατομείο Σελιπέτσαρι στο λιμάνι. Αυτή η νεκρή ζώνη είχε δημιουργηθεί για να μην τραυματίζεται ο κόσμος από τις πέτρες που έπεφταν κατά τη μεταφορά τους. Αυτή η νεκρή ζώνη είναι η σημερινή 25ης Μαρτίου. Αυτήν τη γραμμή κράτησε ο ΕΛΑΣ μέχρι το τέλος του Δεκέμβρη του '44, προτού υποχωρήσει στην Αθήνα μέσω της Πειραιώς και του Ελαιώνα.

Η ΔΡΑΠΕΤΣΩΝΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Β.Κ.: Μεταπολεμική Ελλάδα, Εμφύλιος και στη συνέχεια ανοικοδόμηση. Τι σημαίνει αυτό για μια κατεχοχόνη εργατούπολη, όπως είναι η Δραπετσώνα; Τι συμβαίνει στη δεκαετία του '50; Έχουμε μείζονες αλλαγές;

Ν.Μ.: Έχουμε δύο μεγάλες αλλαγές: η πρώτη αφορά την εμφάνιση μιας άλλης μεγάλης προσωπικότητας της ελληνικής βιομηχανίας, του Πρόδρομου Μποδοσάκη Αθανασιάδη,⁷ ο οποίος έχει βγει από τον πόλεμο αλώβητος και ουσιαστικά

7. Ο Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης (περ. 1890-1979) ήταν βιομήχανος γεννημένος στη Μικρά Ασία. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήρθε στην Ελλάδα και ανέπτυξε μια σειρά επιχειρηματικές δραστηριότητες: χημικές βιομηχανίες, υαλοποιεία, ναυτιλιακές εργασίες, πυρομαχικά. Το 1934 ανέλαβε τα ηνία μιας από τις σημαντικότερες ελληνικές βιομηχανίες, της ΠΥΡΚΑΛ. Την περίοδο της ναζιστικής κατοχής βρισκόταν στο εξωτερικό. Επέστρεψε στην Ελλάδα με την Απελευθέρωση και διεύρυνε τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες.

Αεροφωτογραφία της Ανώνυμης Γενικής Εταιρείας Τιμηέντων «Ηρακλής», δεκαετία 1930. Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας

αναλαμβάνει τα νήια της Εταιρείας Λιπασμάτων. Θα μπορούσαμε να αφιερώσουμε μία εκπομπή ολόκληρη σε αυτόν τον άνθρωπο. Αγοράζει και το Ναυπηγείο Βασιλειάδη, που βρίσκεται δίπλα στα Λιπάσματα. Το ναυπηγείο, τα Λιπάσματα, η Γενική Εταιρεία Τιμηέντων και οι εγκαταστάσεις του λιμανιού, βέβαια, αποτελούν τη ναυαρχίδα της βιομηχανικής παραγωγής του Πειραιά. Η Δραπετσώνα αρχίζει να ξαναδουλεύει. Ο εργατόκοσμος επιστρέφει για στα εργοστάσια, τα οποία, μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ, έχουν –με καλό ή κακό τρόπο– ανοικοδομηθεί. Η δεύτερη αλλαγή είναι ότι μεγάλα τμήματα αυτού του κόσμου βρίσκονται στα ξερονήσια και στις φυλακές. Το καλύτερο, το διαλεχτό κομμάτι της νεολαίας έχει ακολουθήσει τους δρόμους του Εμφυλίου και βρίσκεται στην πλευρά των ηττημένων. Αυτό νομίζω ότι παίζει ρόλο στην πολιτική ταυτότητα της συνοικίας. Παίζει ρόλο ίσως και η μεγάλη στιγμή εκείνης της εποχής, που είναι η απόδραση των Βούρλων.⁸ Τα Βούρλα έχουν μετατραπεί από πορνεία σε φυλακή στην οποία κρατούνται πολιτικοί κρατούμενοι.

Ε.Κ.: Είναι μια φυλακή μέσα στην πόλη. Στο κέντρο του συνοικισμού, εκεί όπου υπήρχαν τα πορνεία –που έδωσαν αγώνες οι κάτοικοι, οι πρόσφυγες κυρίως, για να φύγουν, για να μην στιγματίζονται ως το κοινωνικό περιθώριο της πόλης–, τώρα έχει δημιουργηθεί μια φυλακή, στην οποία μπορεί να είναι φυλακισμένα ακόμα και μέλη της οικογένειάς τους, εκτός από στελέχη του ΕΑΜικού κινήματος, όπως οι Κύρκοι, πατέρας και γιος, ο Τάκης Μπενάς, ο Λεωνίδας Τζεφρώνης και άλλοι αγωνιστές.

8. Η απόδραση των 27 στελεχών του ΚΚΕ από τις Φυλακές των Βούρλων πραγματοποιήθηκε στις 17 Ιουλίου 1955. Από τους 27, οι 16 συνελήφθησαν, ένας δολοφονήθηκε και οι υπόλοιποι 10 συνέχισαν τη ζωή τους είτε στο εξωτερικό είτε παράνομοι στην Ελλάδα. Οι αποδράσαντες ήταν οι Βαρθής Βαρδινογιάννης, Ανδρέας Βελής, Γκαστόν Βερναρδής, Γιώργος Γεωργίου, Αριστοτέλης Γεωργούλης, Βασίλης Δουκάκης, Χαράλαμπος Καλαντζής, Σταύρος Καράς, Βασίλης Κάρης, Παντελής Κιουρτζής, Ζήσιμος Κόκκας, Μιχάλης Κολλοκωτρώνης, Κώστας Λιναρδάτος, Αλέκος Λογαράς, Ανδρέας Μπαρτζώκας, Δημήτρης Μυριανθόπουλος, Δημήτρης Πανουσόπουλος, Αλέκος Παπαλεξίου, Αλέκος Παπούλης, Στέλιος Πάσιος, Περικλής Ροδάκης, Σταύρος Σιδέρης, Σωτήρης Σωτηρόπουλος, Λεωνίδας Τζεφρώνης, Κυριάκος Τσακίρης, Κώστας Φίλης και Γιώργος Χατζηπέτρου.

Αεροφωτογραφία των δεξαμενών πετρελαίου, δεκαετία 1930. Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας

Β.Κ.: Και ο Βαρδής Βαρδινογιάννης, ο οποίος είναι και ένας από τους ανθρώπους που θα αποδράσουν.

Ε.Κ.: Η συζήτηση γύρω από την απόδραση, το πώς αποφασίστηκε και το πώς πραγματοποιήθηκε, είναι πολύ γνωστή και δεν έχει νόημα να την κάνουμε. Κατά τη γνώμη μου, το πιο ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε από την έρευνά μου ήταν το ότι δεν υπήρχε ποτέ φόβος για τη φυλακή. Δεν φοβόντουσαν, δεν θεωρούσαν καν υποβάθμιση το ότι υπήρχε μια φυλακή εκεί, μέσα στη γειτονιά τους. Φοβόντουσαν να περάσουν έξω από τη φυλακή εξαιτίας των φρουρών, αλλά σε καμία περίπτωση δεν φοβήθηκαν τους κρατούμενους. Αισθάνθηκαν χαρά όταν έμαθαν για την απόδραση και στις μαρτυρίες που έχω συγκεντρώσει, όλοι δήλωναν ότι θα μπορούσαν ακόμα και να φιλοξενήσουν δραπετές αν τους είχε ζητηθεί, αλλά κάτι τέτοιο δεν χρειάστηκε.

Θα ήθελα, επίσης, να σημειώσω ότι στη δεκαετία του '50 συμβαίνει και μια άλλη μεταβολή: η Δραπετσώνα γίνεται δήμος. Μόλις το '50 γίνεται κοινότητα και το '51 αυτόνομος δήμος. Μετά από διάφορες αντεγκλήσεις με τον Δήμο Πειραιά και ακυρώσεις της πρωτόδικης απόφασης, το ότι καταφέρνει να γίνει δήμος θεωρείται μια πολύ μεγάλη νίκη των κατοίκων, των συλλόγων και των σωματείων που έχουν φτιαχτεί και έχουν αγωνιστεί γι' αυτόν τον σκοπό.

Β.Κ.: Μιας και αναφέρθηκες σ' αυτό, θα ήθελα να συζητήσουμε για το ζήτημα των συλλογικοτήτων μέσα στην κοινωνία της Δραπετσώνας, για τον τρόπο με τον οποίον οργανώνονται οι πρόσφυγες, για τις κινήσεις που πραγματοποιούνται για την αναβάθμιση της ζωής τους. Δημιουργούνται, για παράδειγμα, εργατικοί συνδικαλισμοί;

Ε.Κ.: Αυτές οι κινήσεις ξεκινούν από τους πρώτους μήνες της εγκατάστασης. Οι Πόντιοι είναι οι πρώτοι που οργανώνονται – και πολύ δυναμικά μάλιστα. Οι ίδιοι ισχυρίζονται ότι εκτελούν τις υποχρεώσεις του κράτους απέναντι στους συμπολίτες τους: εκδίδουν πιστοποιητικά, βοηθούν στην κάλυψη αναγκών στέγασης και περίθαλψης. Τα σωματεία και τους συλλόγους που φτιάχνουν, ειδικά κατά το πρώτο διάστημα, θα μπορούσαμε να τους κατατάξουμε σε δύο

κατηγορίες: σε αυτούς που δημιουργούν οι ίδιοι οι πρόσφυγες «από τα κάτω», με στόχο την επίλυση ζητημάτων που σχετίζονται, κυρίως, με τη στέγαση, και σε αυτούς που δημιουργούν οι πρόσφυγες-βιομήχανοι, οι οποίοι εγκαθιστούν τα ταπητουργεία τους ή τα υφαντουργεία τους στη Δραπετσώνα. Τα σωματεία αυτά τα ονομάζουν εξωραϊστικά και ασχολούνται με το πράσινο, τη ρυμοτομία – ζητήματα, δηλαδή, που σίγουρα είναι πολύ σημαντικά, αλλά τότε αποτελούσαν πολυτέλεια. Κάπως έτσι περνάμε τις δεκαετίες και φτάνουμε στη δεκαετία του '50.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΗ ΣΤΙΣ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΕΣ: ΜΙΑ ΔΥΣΚΟΛΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

N.M.: Στα μέσα της δεκαετίας του '50 αρχίζει μία μεγάλη κρατική προσπάθεια αντικατάστασης των παραγκουπόλεων από συστήματα οργανωμένης δόμησης. Αυτό είχε ξεκινήσει την τελευταία δεκαετία πριν τον πόλεμο· εκείνη την εποχή χτίστηκαν και οι λίγες εργατικές πολυκατοικίες που υπάρχουν στη Δραπετσώνα και είναι δίδυμες με το συγκρότημα προσφυγικών κατοικιών της Αλεξάνδρας· για να σωθούν αυτές οι πολυκατοικίες, οι οποίες μέχρι στιγμής έχουν σωθεί, αγωνίστηκαν πολύ οι Δραπετσωνίτες. Μετά το '50, αρχίζει να σχεδιάζεται η αντικατάσταση της παραγκούπολης της Δραπετσώνας με καινούργιες πολυκατοικίες. Παλιότερα πιστεύαμε ότι επρόκειτο για επίθεση στη Δραπετσώνα, αλλά δεν ισχύει αυτό. Προσωπικά, με την ωριμότητα της ηλικίας μου και χάρη στα αποτελέσματα της έρευνας, πιστεύω ότι ήταν ένα συντεταγμένο σχέδιο που αφορούσε όλους τους οικισμούς της Αθήνας, στους οποίους είχαν απομείνει παραγκουπόλεις.

B.K.: Και είχαν απομείνει πολλές.

N.M.: Ο Ταύρος, ο Ασύρματος... Παραγκουπόλεις υπάρχουν σε διάφορες περιοχές της Αθήνας. Όμως στη Δραπετσώνα ο κόσμος αντιστέκεται, ακριβώς επειδή η περιοχή έχει μία συλλογική ταυτότητα και μία ανυπότακτη πια φύση που συνδέεται με τη μικροπαραβατικότητα, την τοπική ηθική και τον τοπικό πολιτισμό. Στις άλλες γειτονιές δεν έχουμε φαινόμενα μαζικής αντίστασης – ή τουλάχιστον δεν έχουμε τόσο έντονα ώστε να γίνουν γνωστά. Οι κάτοικοι της Δραπετσώνας αντιστέκονται πολύ έντονα στην ανάπλαση, την οποία επιδιώκει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, οπότε η κυβέρνηση καταφεύγει σε ηθικές επικλήσεις, όπως «να εξαλειφθεί το άγος της παράγκας» ή «να φτιαχτεί το πρόσωπο του λιμανιού», δηλαδή σε όλα αυτά τα επιχειρήματα που ακούμε και σήμερα σε διάφορες περιπτώσεις. Σε αυτήν τη σύγκρουση, οι κάτοικοι ζητούν αυτοστέγαση. Αυτό έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Διότι ενώ η Αριστερά έχει ως πρότυπο την οργανωμένη δόμηση –μερικά χρόνια αργότερα στο 5ο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων,⁹ ο Γρηγόρης Διαμαντόπουλος θα παρουσιάσει ως πρότυπο την πολυκατοικία του Λε Κορμπυζιέ¹⁰ στη Μασσαλία, δηλαδή μία κλασική εργατική πολυκατοικία–, οι κάτοικοι της Δραπετσώνας ζητούν να αυτοστεγαστούν. Να τους δοθεί, δηλαδή, η δυνατότητα σε αυτόν τον μικρό τόπο, σε αυτόν τον μικρό χώρο, να μπορέσουν να φτιάξουν οι ίδιοι το σπιτάκι τους εκ των ενόντων χωρίς κανείς να τους βοηθήσει, κάτι που έγινε στις γενιές των μεταπολεμικών εσωτερικών μεταναστών.

Ωστόσο, τα Χριστούγεννα του '60 η κυβέρνηση Καραμανλή ξεκινάει να γκρεμίζει τις παράγκες με μπουλντόζες. Κατάφερε να γκρεμίσει τρία ή τέσσερα παραπήγματα και λίγη ώρα μετά τις 7 το πρωί η αστυνομία αναγκάστηκε να σταματήσει τους εκσκαφείς, καθώς όλη η Δραπετσώνα ήταν στον δρόμο και έδινε μάχη για να τους διώξει. Χτυπούσαν οι καμπάνες, κατέβηκαν οι βουλευτές της ΕΔΑ, υπήρχαν τραυματισμένες γυναίκες, οι οποίες μπήκαν μπροστά στη μάχη, και μέσα σε λίγες ώρες ξαναχτίστηκαν τα παραπήγματα από τους ανθρώπους της γειτονιάς. Απ' αυτές τις συγκρούσεις εμπνεύστηκε και ο Μίκης Θεοδωράκης και έγραψε τότε το ομώνυμο τραγούδι. Όπως διηγείται ο ίδιος, πηγαίνοντας προς την *Κοιλούμια* με το αυτοκίνητο, του ήρθε η έμπνευση για τη *Δραπετσώνα*, σταμάτησε και έγραψε τη μελωδία. Το ίδιο βράδυ τραγούδησε τη μελωδία στον Τάσο Λειβαδίτη και εκείνος έγραψε τους στίχους.

Παράλληλα με τα γεγονότα, κηρύσσεται γενική απεργία στον Πειραιά. Ο Πειραιάς παραλύει, η ΕΔΑ συμμετέχει πολύ

9. Το 5ο Συνέδριο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1966 με θέμα: «Τα προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών». Ο Γρηγόρης Διαμαντόπουλος (1923–2010) ήταν πολεοδόμος. Υπέστη δίωξεις κατά την περίοδο της Κατοχής αλλά και κατά την περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Στη Μεταπολίτευση δούλεψε ως ελεύθερος επαγγελματίας, εκπονώντας μελέτες κυρίως για την τοπική αυτοδιοίκηση. Πρωτοστάτησε στην ανοικοδόμηση της Καλαμάτας μετά τους σεισμούς του 1986.

10. Ο Charles-Edouard Jeanneret-Gris (1887–1965), γνωστός ως Le Corbusier, ήταν ελβετός μοντερνιστής αρχιτέκτονας, από τις ηγετικές φυσιογνωμίες του Μοντέρνου Κινήματος στην αρχιτεκτονική. Κατασκεύασε κτίρια στην κεντρική Ευρώπη, στην Ινδία, στη Ρωσία, ακόμα και στις ΗΠΑ. Πίστευε ότι οι σύγχρονες πόλεις πρέπει να επεκτείνονται προς τα πάνω και όχι προς την περιφέρεια, και στη διάσημη πολυκατοικία της Μασσαλίας, την οποία σχεδίασε το 1947, πραγματοποίησε το όραμα της «κατακόρυφης πόλης».

Παρατήγματα στη Δραπετσώνα την περίοδο 1953-1955. Αρχείο Κύστα Μεγαλοκονόμου Μουσείο Μπενάκη

Δραπετσώνα, αρχές δεκαετίας 1970. Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας

έντονα σ' αυτόν τον αγώνα, οι βουλευτές της είναι στην πρώτη γραμμή, οι αριστεροί και δημοκρατικοί δήμαρχοι του Πειραιά επίσης συμμετέχουν και μέσα σε λίγες μέρες αναστέλλεται το πρόγραμμα των κατεδαφίσεων, για να επανέλθει το 1971 σε συνθήκες δικτατορίας. Τότε δεν μπορούσε πλέον να αντισταθεί κανείς.

B.K.: Και ουσιαστικά, επιβάλλεται το γκρέμισμα των παραπηγμάτων.

E.K.: Ναι, ακριβώς. Αν μάλιστα τα γκρέμιζαν μόνοι τους έπαιρναν και 100 δραχμές παραπάνω. Έπαιρναν 500 δραχμές το δίκμηνο, αφενός για να νοικιάσουν ένα άλλο σπίτι και αφετέρου για να τους καθυσχύσουν ότι θα αποκτήσουν σπίτι, έστω και σε 5-6 χρόνια. Γιατί νομίζω ότι αυτή ήταν η πιο μεγάλη δυσπιστία στη Δραπετσώνα: πέρα από το ότι ήθελαν να μένουν εκεί, σε σπιτάκια και όχι σε πολυκατοικίες, πίστευαν ότι τους κοροϊδεύουν και ότι, για δεύτερη φορά, θα αναγκαστούν να φύγουν χωρίς να έχουν εξασφαλίσει άλλο σπίτι. Γι' αυτό και πάρα πολλοί δέχτηκαν να μετακομίσουν στον Νέο Κόσμο, στις πολυκατοικίες που ήταν ήδη έτοιμες τη στιγμή που στη Δραπετσώνα κατεδαφίζονταν τα παραπήγματα.

B.K.: Στις εργατικές πολυκατοικίες του Νέου Κόσμου.

E.K.: Ναι. Οι Δραπετσωνίτες, λοιπόν, πηγαίνουν στον Νέο Κόσμο, ενώ στις πολυκατοικίες που σταδιακά φτιάχνονται στη Δραπετσώνα εγκαθίσταται ένας καινούργιος πληθυσμός ο οποίος αποτελείται από πρόσφυγες και εσωτερικούς μετανάστες. Συζητάμε για την περίοδο 1972-1974, την περίοδο, δηλαδή, που ξεκινάει και η αποβιομηχάνιση της περιοχής.

ΑΠΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ

B.K.: Τι σημαίνει αυτή η αποβιομηχάνιση της περιοχής για τον πληθυσμό;

N.M.: Η αποβιομηχάνιση στην Ελλάδα δεν αρχίζει ούτε αργότερα ούτε νωρίτερα από την υπόλοιπη Ευρώπη, ακολουθεί δηλαδή τους ρυθμούς της μεγάλης ευρωπαϊκής αποβιομηχάνισης. Τη δεκαετία του '80, χονδρικά, αυτή η διαδικασία κορυφώνεται. Τη δεκαετία του '90 –τέλη του '90, αρχές του 2000– κλείνουν και τα τελευταία εργοστάσια. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες και η γοητεία του να διώξουμε τη βιομηχανία και να φτιάξουμε χώρους αναψυχής ή μεγάλα συγκροτήματα είναι το τελειωτικό χτύπημα. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες είναι η αιτία ή μάλλον η στιγμή που αποφασίζεται η σχεδόν ολοσχερής κατεδάφιση των Λιπασμάτων.

Η αποβιομηχάνιση για τη Δραπετσώνα και για τον εργατικό Πειραιά σημαίνει διάλυση. Να το πω αλλιώς: οι εργατικές συνοικίες στον Πειραιά, στο Λαύριο, στην Ερμούπολη, στην Πάτρα και σε μία σειρά άλλες πόλεις ζουν αυτό που ζήσαμε εμείς ως γενικευμένη κρίση τις μέρες του μνημονίου, δηλαδή ποσοστά ανεργίας της τάξης του 50%, ένας ή κανένας εργαζόμενος σε μία οικογένεια. Οι άνθρωποι αυτοί βιώνουν την ανάγκη να εγκαταλείψουν την πόλη και να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό για να βρουν δουλειά. Βιώνουν συνθήκες αποκλεισμού, βιώνουν το ρήγμα του δημοσίου χώρου και των υποδομών μέσα στο εσωτερικό της συνοικίας. Αυτό σημαίνει αποβιομηχάνιση και, δυστυχώς, αποβιομηχάνιση σημαίνει και κάτι ακόμα, ειδικά για τις συνοικίες του Πειραιά: απώλεια ή μερική απώλεια της ταυτότητάς τους και της ελπίδας σε έναν άλλο κόσμο. Το γεγονός αυτό οδηγεί, σταδιακά, σε άλλες λογικές. Οδηγεί τα απογοητευμένα κομμάτια του πληθυσμού –τα οποία μπορεί και να ανήκαν στην Αριστερά ή σε άλλες ριζοσπαστικές πολιτικές δυνάμεις λίγο καιρό πριν– σταδιακά στον ρατσισμό, στην ακροδεξιά και στον φασισμό.

Ε.Κ.: Πρόκειται για μια μεγάλη αντίφαση. Όλοι ήθελαν να φύγει το εργοστάσιο από δίπλα τους, να μην αναπνέουν τα καυσαέρια, τον κίτρινο ή μαύρο καπνό, ανάλογα με τη βιομηχανία, αλλά παράλληλα όλοι ήθελαν και χρειαζόνταν τη θέση εργασίας που πρόσφερε σε κάθε οικογένεια της Δραπετσώνας, του Κερατσινίου και του Περάματος. Αυτή η μεγάλη αντίφαση δουλεύτηκε και δουλεύεται πάρα πολύ σε κάθε οικογένεια της Δραπετσώνας. Οι άνθρωποι προσπαθούν να διαπιστώσουν τι ακριβώς θέλουν, τι ακριβώς τους συνέβη και πώς θα διαχειριστούν την κρίση που ήρθε στη δική τους οικογένεια πολύ νωρίτερα απ' ό,τι συνέβη σε άλλες περιοχές. Η οικοδομή, η χαμηλή βιοτεχνία, τα μικρά μηχανουργεία και σιδηρουργεία που παρέμειναν στο λιμάνι προσφέρουν κάποιες θέσεις εργασίας αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να αντικαταστήσουν αυτό που υπήρχε.

Β.Κ.: Μια συζήτηση για τη Δραπετσώνα μοιάζει να μην τελειώνει εύκολα. Θα έχουμε, όμως, την ευκαιρία να τη συνεχίσουμε, ούτως ή άλλως, σε λίγη ώρα, στον ιστορικό περίπατο που διοργανώνουν τα ΑΣΚΙ, το Κόκκινο και ο Δήμος Κερατσινίου-Δραπετσώνας, με σημείο εκκίνησης τον σταθμό του ΟΣΕ, απέναντι από την πύλη Ε3. Σας ευχαριστούμε για την ακρόαση. Καλή σας μέρα.

*Τμήμα της εικονογράφησης προέρχεται από το βιβλίο της Ελένης Κυραμαργιού *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2019.

Εργάτες στη μονάδα του υαλουργείου της Εταιρείας Λιπασμάτων. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

«Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή: μια ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου»

Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 25/10/2020

Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος

Μουσική επιμέλεια: Θανάσης Μήνας

Ηχητική επιμέλεια: Σοφία Ξερικού

Οργάνωση παραγωγής: Ιωάννα Βόγλη

Μπορείτε να την ακούσετε στο SoundCloud: <https://soundcloud.com/aski-6/25102020a>

Μουσική εκπομπής:

Grant Green, *It Ain't Necessarily So*

Tinariwen, *Toumast Tincha*

Booker T. & The MG's, *Melting Pot*

Mulatu Astatke & The Heliocentrics, *Cha Cha*

Ali Farka Toure & Ry Cooder, *Bonde*

2. Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή: μια ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Συζητούν: Αλέκος Λάμπρου (Α.Λ.) – Κωστής Καρπόζηλος (Κ.Κ.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Κωστής Καρπόζηλος: Καλησπέρα σε όλες και όλους. Είναι η εκπομπή *Ιστορία στο Κόκκινο*, η εβδομαδιαία εκπομπή των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Είμαι ο Κωστής Καρπόζηλος και σήμερα, απέναντί μου, κάθεται ο Αλέκος Λάμπρου. Ο Αλέκος Λάμπρου είναι ιστορικός και κινείται σε διαφορετικά γεωγραφικά και ερευνητικά πεδία. Ειδικεύεται στην ιστορία της νεότερης Τουρκίας και έχει διδάξει στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, στο Πάντειο και στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας. Σήμερα βρίσκεται εδώ, στην Αθήνα, για να μιλήσουμε για μία έρευνά του, η οποία ανατρέπει, σε έναν βαθμό, την εικόνα που έχουμε γύρω από τις προσφυγικές μετακινήσεις. Όταν μιλάμε για πρόσφυγες στην Ελλάδα, όλοι και όλες ξέρουμε την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923-1924. Οι πιο υποψιασμένοι και υποψιασμένες, όπως οι ακροατές και οι ακροατρίες αυτού του σταθμού, μπορούν να προσθέσουν στην εξίσωση των προσφυγικών μετακινήσεων την ιστορία των πολιτικών προσφύγων του ελληνικού Εμφυλίου στην ανατολική Ευρώπη. Ο Αλέκος Λάμπρου προσθέτει μία ψηφίδα που μέχρι τώρα δεν έχει απασχολήσει την επιστημονική έρευνα στον βαθμό στον οποίο θα έπρεπε. Αναφέρομαι στη μετακίνηση ελλήνων πολιτών από την Ελλάδα, αρχικά στην Τουρκία και στη συνέχεια στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αλέκο, καλώς ήρθες.

Αλέκος Λάμπρου: Καλώς σας βρήκα.

ΦΥΓΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Κ.Κ.: Τώρα που αποκάλυψα το «μυστικό», αν σου ζητούσαν να συνοψίσεις αυτήν την έρευνα, πώς περίπου θα την περιέγραφες; Τι ακριβώς συμβαίνει;

Α.Λ.: Πρόκειται για μια μετακίνηση πληθυσμού που διαρκεί από την αρχή περίπου του πολέμου μέχρι και τους τελευταίους μήνες, την άνοιξη του 1945, και αφορά κυρίως τις ανατολικές περιοχές της χώρας, δηλαδή τη Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου. Το μέγεθός της μπορεί να μην φαντάζει πολύ μεγάλο, είναι γύρω στα 60.000-70.000 άτομα, ίσως και λίγο παραπάνω. Οι λόγοι της μετακίνησης είναι διαφορετικοί για κάθε περιοχή. Για παράδειγμα, στη Χίο και στη Σάμο μπορεί να ήταν η πείνα ή μπορεί να ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις, όπως συνέβαινε (και πάλη) στη Σάμο, στα Δωδεκάνησα και στη Θράκη.

Κ.Κ.: Εγώ θα έλεγα ότι 60.000 άνθρωποι δεν είναι αδιάφορο μέγεθος για τα ελληνικά πληθυσμιακά δεδομένα. Παράλληλα, το γεγονός ότι το φαινόμενο έχει και αυτήν τη γεωγραφική εστίαση το κάνει ακόμα πιο ορατό. 60.000, λοιπόν, άνθρωποι φεύγουν από κάποια νησιά και απ' τη Θράκη. Πότε ξεκινάει αυτή η μετακίνηση; Ποιο είναι το πρώτο επεισόδιό της;

Α.Λ.: Ουσιαστικά, αμέσως με την κατάρρευση του μετώπου στη Θράκη και την είσοδο των βουλγαρικών δυνάμεων κατοχής, έχουμε μια διπλή κίνηση. Αφενός έχουμε τη συντεταγμένη μετακίνηση κάποιων τμημάτων του ελληνικού στρατού προς την Ανατολική Θράκη, στην Τουρκία – περίπου 3.000 στρατευμένοι και στρατεύσιμοι, μαζί με κάποιες εκατοντάδες χωροφύλακες. Αφετέρου έχουμε μια μετακίνηση αμάχων από την περιοχή όπου ζει η μουσουλμανική μειονότητα, κυρίως από την περιοχή της Ξάνθης, κατόπιν πίεσης των βουλγαρικών δυνάμεων κατοχής, από τις πρώτες ήδη μέρες της Κατοχής, τον Απρίλη του '41 και καθ' όλη τη διάρκειά του.

Κ.Κ.: Σήμερα, η δική μας εικόνα από τα σύνορα –ειδικά τα ελληνoturκικά σύνορα, που περιγράφεις– είναι ότι πρόκειται για έναν χώρο ελέγχου· στην πρόσφατη πολιτική συγκυρία αποτελούν ακριβώς το σημείο της έντασης και της αίσθησης ότι «από εδώ δεν περνάς». Οπότε είναι δύσκολο να αντισταθεί κανείς στον πειρασμό και να μη ρωτήσει: το '41 τι γίνεται; Περνούν εύκολα οι άνθρωποι; Υπάρχουν σύνορα; Υπάρχει φύλαξη; Δηλαδή, για παράδειγμα, οι 3.000 στρατιώτες εγκαταλείπουν τα όπλα τους πριν περάσουν ή περνούν με τα όπλα τους και τα αφήνουν εκεί; Ποια είναι η συνθήκη της διάβασης ενός συνόρου που, στα δικά μας μάτια, φαντάζει ένα αδιαπέραστο όριο;

Α.Α.: Στην περίπτωση των στρατιωτών, ήταν ξεκάθαρα θέμα συνεργασίας των ελληνικών και των τουρκικών αρχών. Είχαν εκπονηθεί ήδη σχέδια –τα οποία προσανατολιζόνταν κυρίως εναντίον της Βουλγαρίας, που ήταν «αναθεωρητική δύναμη»¹ σύμφωνα με τα οποία μια ελληνική μονάδα που θα είχε αποκοπεί θα μπορούσε να περάσει σε τουρκικό έδαφος και κατόπιν, κινούμενη νότια, να επιστρέψει στις γραμμές του ελληνικού στρατού. Οι ελληνικές δυνάμεις ακολούθησαν αυτού του είδους τα προϋπάρχοντα σχέδια, πέρασαν συντεταγμένα στην τουρκική πλευρά και έγιναν αποδεκτές εκεί. Στην περίπτωση των προσφύγων, τα πράγματα έγιναν διαφορετικά, αλλά απ' ό,τι γνωρίζω ο έλεγχος εκτός συνόρων δεν ήταν τόσο σκληρός και στενός όσο μπορούμε να φανταστούμε σήμερα.

Κ.Κ.: Μας περιέγραψες, ήδη, αυτήν την πρώτη μετακίνηση από την Ελλάδα στην Τουρκία μέσω Έβρου. Αυτήν την ακολουθεί ένας άλλος τύπος μετακίνησης, ο οποίος αντιστρέφει τη φορά του βέλους που ξέρουμε από το '22-'23.

Α.Α.: Ή από το 2011 και μετά.

Κ.Κ.: Πολύ σωστά.

Α.Α.: Από τον Μάιο του 1941 γίνεται μια προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να «τραβήξει» στρατεύσιμους ή στρατιώτες από τα νησιά, τα οποία δεν έχουν ακόμα καταληφθεί, κυρίως από τη Χίο και τη Σάμο. Και καταφέρνει να τους «τραβήξει» κυρίως από τη Σάμο. Επίσης, περίπου 3.000 άνθρωποι είχαν ήδη περάσει στην Τουρκία με πρωτοβουλία του Περικλή Αργυρόπουλου,² ενός διπλωμάτη με μεγάλη ιστορία στη διαχείριση προσφυγικών ροών ήδη από το 1922, τον οποίον έστειλε η κυβέρνηση Τσουδερού για να διευθετήσει αυτό το ζήτημα. Σκοπός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης ήταν να μετακινηθούν όλοι αυτοί οι πληθυσμοί σε εδάφη του ελληνικού κράτους, τα οποία δεν είχαν ακόμα καταληφθεί και στα οποία συνεχιζόταν ο πόλεμος. Ουσιαστικά, από τον Μάιο και μετά πρόκειται μόνο για την Κρήτη. Πολύ γρήγορα, όμως, στα τέλη Μαΐου, έπεσε και η Κρήτη, οπότε αυτοί οι στρατεύσιμοι με κάποιες εκατοντάδες «πολιτικών προσφύγων», γυναικόποιδα ή εν γένει μη στρατεύσιμοι, έμειναν, κατά κάποιο τρόπο, μετέωροι στην Τουρκία.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ

Κ.Κ.: Όπως έμειναν μετέωροι· από την άλλη, όμως, όλο αυτό δείχνει και μία ανεκτικότητα από την πλευρά της τουρκικής πολιτείας. Δηλαδή εμφανίζεται ένας ελληνος διπλωμάτης, δημιουργούνται χώροι υποδοχής προσφύγων –δανείζομαι έναν σύγχρονο όρο–, γίνεται μια στοιχειώδης καταγραφή ή διαχείρισή τους· όλη αυτή η διαδικασία προϋποθέτει μια διοικητική, αν μη τι άλλο, ανοχή ή υποστήριξη από την πλευρά των τουρκικών αρχών.

Α.Α.: Βεβαίως. Οι αρχές των δύο χωρών βρίσκονταν σε συνεργασία και συνεννόηση, τουλάχιστον στην αρχή.

Κ.Κ.: Υπάρχει και παρέμβαση των Βρετανών προς αυτήν την κατεύθυνση;

Α.Α.: Σαφέστατα. Για να καταλάβουμε λίγο καλύτερα τον ρόλο της Τουρκίας εκείνη την περίοδο, πρέπει να σκεφτούμε το διπλωματικό πλαίσιο. Η Τουρκία είχε κάποιους σημαντικούς λόγους να επέμβει υπέρ της Ελλάδας από τη στιγμή που η είσοδος του γερμανικού στρατού έγινε από τη Βουλγαρία. Δεν το έκανε. Επειδή, όμως, ήθελε να κρατήσει καλές

1. «Αναθεωρητικές δυνάμεις» ονομάζονται οι χώρες που ηττήθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και επιδίωκαν την αναθεώρηση των συνθηκών ειρήνης που είχαν υπογράψει.

2. Ο Περικλής Αργυρόπουλος (1881–1966) ήταν νομικός και διπλωμάτης. Διετέλεσε υπουργός αναλαμβάνοντας διάφορα χαρτοφυλάκια. Την περίοδο 25 Απριλίου 1941 – 2 Ιουνίου 1941 ανέλαβε Γενικός Διοικητής Νήσων Αιγαίου στην κυβέρνηση Εμμανουήλ Τσουδερού. Εξελέγη βουλευτής με διάφορα κόμματα, με τελευταίο την ΕΔΑ στις εκλογές του 1963.

Γυναίκες και παιδιά αποβιβάζονται στην Αίγυπτο μετά την εκκένωση της Κρήτης, 31/5/1941 – Πηγή: Imperial War Museum

Έλληνες στρατιώτες στο Αλβανικό Μέτωπο, 1940 – Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου Αθηνών

Προσφυγόπουλα από την Ελλάδα στη Μέση Ανατολή – Πηγή: Αρχείο UNRRA

σχέσεις και με τους βρετανούς συμμάχους, μια από τις βοήθειες που μπορούσε να προσφέρει, χωρίς να δεσμευθεί υπερβολικά και χωρίς να κινδυνέψει να μπει στον πόλεμο, ήταν αυτή.

Κ.Κ.: Άρα από τους 15.000 ανθρώπους, στους οποίους προφανώς περιλαμβάνεται και ένα τμήμα της μειονότητας, κάποιοι «χάνονται» ανάμεσα στο '41 και το '45.

Α.Α.: Μπορούμε να υποθέσουμε ότι από τη στιγμή που ένα τεράστιο ποσοστό αυτών των εκτοπισμένων παίρνει υπηκοότητα και γη δύσκολα θα επέστρεφε.

ΚΥΠΡΟΣ

Κ.Κ.: Ωραία. Αφού κλείσαμε το ζήτημα των μουσουλμάνων προσφύγων, προκύπτει ένα δεύτερο ζήτημα σε αυτήν την παράξενη και πολύ ενδιαφέρουσα γεωγραφική κινητικότητα: η Κύπρος. Τι συμβαίνει εκεί; Άνθρωποι περνούν τα σύνορα ή βρίσκονται ήδη στα τουρκικά παράλια, επιβιβάζονται σε τρένα, μετακινούνται νοτιότερα, επιβιβάζονται σε ένα πλοίο και αποβιβάζονται στην Κύπρο;

Α.Α.: Ίσως θα σου φανεί ακόμα πιο περίεργο το γεγονός ότι πολλές φορές τους μετεπιβίβαζαν από τα καΐκια τους σε άλλο καΐκι, στην περιοχή του Τσεσμέ της Σμύρνης, το οποίο τους μετέφερε, παραλιακά, ακτοπλοϊκώς στην Κύπρο. Μάλλον οι υποδομές συγκοινωνιών στην Τουρκία ήταν πολύ κακές εκείνη την περίοδο, κατά συνέπεια ήταν πολύ δύσκολο να μεταφερθεί μεγάλος αριθμός ανθρώπων σιδηροδρομικώς.

Ο βασιλιάς Γεώργιος με αξιωματικούς της βρετανικής αεροπορίας στη Μέση Ανατολή – Πηγή: Imperial War Museum

Κ.Κ.: Η Κύπρος, εκείνη την περίοδο, βρίσκεται υπό βρετανική κυριαρχία, άρα την υποδοχή τη συντονίζουν οι βρετανικές αρχές;

Α.Λ.: Σε μεγάλο βαθμό, η συνολική διαχείριση των προσφύγων –και αυτών που ήδη βρίσκονται στο τουρκικό έδαφος–, η μεταφορά τους στη Μέση Ανατολή και η εγκατάστασή τους εκεί βρίσκονται στα χέρια βρετανικών αρχών. Σε συνεργασία, βέβαια, με τις ελληνικές διπλωματικές αρχές και με ένα τμήμα της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης που εγκαθίσταται στη Μέση Ανατολή, στο Κάιρο.

Κ.Κ.: Αλέκο, μας έδωσες το περίγραμμα της πληθυσμιακής μετακίνησης από την Ελλάδα προς την Τουρκία. Αν κοιτάξουμε τον χάρτη της ανατολικής Μεσογείου, θα δούμε αυτές τις διαφορετικές κουκκίδες να εμφανίζονται, ξαφνικά, σε μια δικτύωση: Σάμος, Τσεσμέ, Μυτιλήνη, παράλια...

Α.Λ.: ...Σινά, Συρία, Χαλέπι, Κύπρος.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΡΟΕΣ: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΧΙΟΝΟΣΤΙΒΑΔΑΣ

Κ.Κ.: Συζητήσαμε ήδη αρκετά για τους θρακιώτες ορθόδοξους και μουσουλμάνους πρόσφυγες που πέρασαν στην Τουρκία, παρακολουθήσαμε τη διαδρομή τους και ο Αλέκος Λάμπρου, στην αρχή, μας είπε ότι αυτή η ιστορία αφορά συνολικά 60.000 ανθρώπους. Αυτό με οδηγεί στην εξής σκέψη: στις προσφυγικές μετακινήσεις κάποιοι φεύγουν στην αρχή και μετά συνήθως δημιουργείται το φαινόμενο της χιονοστιβάδας. Στην ελληνική επικράτεια, γενικά, δεν έχουμε πολύ «χιόνι» και «χιονοστιβάδες», αλλά στην περίπτωση των νησιών τι ακριβώς συμβαίνει;

Α.Λ.: Θύελλα! Στις αρχές του 1942 ξεκινάει η μαζική μετακίνηση προσφύγων. Μιλάμε για πρόσφυγες εξαθλιωμένους, για ανθρώπους που βρίσκονται σε μεγάλη ανάγκη. Μετακινούνται, λοιπόν, από τα νησιά – κυρίως από τη Χίο, γιατί η Χίος υποφέρει εξαιτίας της επισιτιστικής κρίσης. Η πείνα οδηγεί έως και 10.000 ανθρώπους –τα νούμερα είναι πολύ σχετικά, αλλά πάντως πρόκειται για ένα πολύ μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού της Χίου και της Ικαρίας– να φύγουν προς το Τσεσμέ, με μικρά καΐκια. Μέχρι τότε η κατάσταση ήταν διαχειρίσιμη: είχαν μετακινηθεί στρατιώτες, κάποιοι στρατεύσιμοι ή χριστιανοί πολίτες στην Τουρκία και από εκεί οι περισσότεροι είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Μέση Ανατολή. Μέχρι και το καλοκαίρι του '42, όμως, η χερσόνησος της Ερυθραίας και ο Τσεσμές πλημμυρίζουν, ουσιαστικά, με γυναικόπαιδα, κατά κύριο λόγο, που σε μεγάλο ποσοστό είναι ενδεείς πρόσφυγες. Πεινάνε. Εκεί δημιουργείται ένα μεγάλο πρόβλημα και από την πλευρά των τουρκικών και από την πλευρά των βρετανικών αρχών, οι οποίες δεν θέλουν ή δεν μπορούν, ίσως, να αποδεχθούν αυτούς τους ανθρώπους και να τους μετακινήσουν άμεσα στη Μέση Ανατολή.

Κ.Κ.: Φαντάζομαι ότι η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ένας 20χρονος άντρας είναι εν δυνάμει στρατεύσιμος και εκείνη την περίοδο συγκροτούνται οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή από την εξόριστη κυβέρνηση. Τι κάνεις, λοιπόν, με τα ανήλικα, τις γυναίκες και τους ηλικιωμένους, οι οποίοι αποβιβάζονται και είναι μετέωροι;

Α.Λ.: Ακριβώς, αποβιβάζονται κατά χιλιάδες και πρέπει να τους ταΐσεις, να τους εγκαταστήσεις κάπου, να τους φροντίσεις. Μάλιστα, οι άνθρωποι αυτοί μετακινούνται μαζικά και υπάρχει ο φόβος μήπως εκδηλωθεί κάποια ασθένεια – αυτόν τον φόβο τον βλέπουμε και στις τουρκικές πηγές. Από την άλλη, ισχύει και αυτό που είπες: η ελληνική και η βρετανική κυβέρνηση, εκείνη την περίοδο, ζητούν άντρες, νέους, στρατεύσιμους. Οι γυναίκες, τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι αποτελούν βάρος. Αυτό φαίνεται και στη διπλωματική αλληλογραφία μεταξύ των τουρκικών, των βρετανικών και των ελληνικών αρχών. Ειρήσθω εν παρόδω, το ίδιο ακριβώς «πρόβλημα» είχαν οι βρετανικές αρχές και με τους πωληνούς πρόσφυγες από το Καζακστάν. Το '39, όταν καταλήφθηκε η Πολωνία, πολλοί Πολωνοί εκτοπίστηκαν στο Καζακστάν μέχρι το καλοκαίρι του '41. Τότε η Σοβιετική Ένωση –η οποία βρισκόταν πλέον σε πόλεμο με τη ναζιστική Γερμανία– αποδέχθηκε να τους μεταφέρει, μέσω Ιράν, στους Βρετανούς, οι οποίοι εκείνη την περίοδο έχτιζαν με την εξόριστη πωληνική κυβέρνηση τον πωληνικό στρατό.

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΑΜΑΧΩΝ

Κ.Κ.: Είναι εντυπωσιακό και συχνά διαφεύγει την προσοχή μας το γεγονός ότι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είναι μια ιστορία μαζικής πληθυσμιακής μετακίνησης. Με άλλα λόγια, ο ευρωπαϊκός χάρτης δεν περιορίζεται σε αυτό που μαθαίναμε στο σχολείο ότι είναι «Ευρώπη», αλλά διακλαδώνεται με άλλες περιοχές του πλανήτη μέσα από τα νήματα της αποικιοκρατίας και της μετακίνησης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος χαρακτηρίζεται από αυτήν την αδιάκοπη μετακίνηση ανθρώπων, τα σύνορα –ή μάλλον οι συνθήκες– μεταβάλλονται, με αποτέλεσμα χιλιάδες άνθρωποι να βρίσκονται μετέωροι στον χώρο, σε μια συγκυρία στην οποία τα κράτη έχουν πολύ διαφορετικές προτεραιότητες. Η προτεραιότητά τους είναι η πολεμική προσπάθεια, η οποία απαιτεί την επιστράτευση του συνόλου των πόρων προς αυτήν

Πολινοί πρόσφυγες μετακινούνται μέσω Σοβιετικής Ένωσης από την Πολωνία στο Ιράν, 6/11/1942 – Πηγή: Imperial War Museum

Το στρατόπεδο ελλήνων προσφύγων στο Νουσειράτ, 1945 – Πηγή: Αρχείο UNRRA

την κατεύθυνση, και ξαφνικά σ' αυτήν την παράξενη γωνιά του πλανήτη βρίσκονται χιλιάδες Σαμιώτες που έχουν περάσει στην Τουρκία. Τι γίνεται με αυτούς;

Α.Α.: Τι γίνεται με αυτούς... Για μισό χρόνο σχεδόν βλέπουμε ένα γαϊτανάκι πίεσης από την πλευρά των τουρκικών αρχών προς τους Βρετανούς και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Τι έχουν στα χέρια τους οι τουρκικές αρχές; Κάτι το οποίο το γνωρίζουμε και σήμερα και ονομάζεται «επαναπροώθηση». Οι ελληνικές και οι βρετανικές αρχές διαμαρτύρονται επειδή επαναπροωθούνται και αξιωματικοί του ελληνικού στρατού και στρατεύσιμοι, οπότε το σημαντικότερο πρόβλημα είναι το τι θα γίνει με τους μη στρατεύσιμους, τους μη στρατιώτες, με τους πολιτικούς –όπως τους χαρακτηρίζουν οι πηγές– πρόσφυγες. Από το καλοκαίρι-φθινόπωρο του '42 οι βρετανικές αρχές αποδέχονται σιγά-σιγά τη μετακίνησή τους νότια. Έχουν ήδη κατασκευαστεί κάποιες υποδομές για την υποδοχή τους ακόμα νοτιότερα στην Αφρική – αυτή είναι μια άλλη αποικιακή γεωγραφία πέραν της Μέσης Ανατολής. Ουσιαστικά μέχρι το τέλος του '42 όλοι αυτοί οι πληθυσμοί, που έχουν ξεκινήσει από τη Χίο και έχουν σταματήσει στην Τουρκία για κάποιους μήνες, μετακινούνται πάλι μέσω Κύπρου και Συρίας στη Μέση Ανατολή. Ένα μεγάλο τμήμα παραμένει στην Κύπρο, γύρω στους 5.500 αμάχους. Τους στρατεύσιμους τους παίρνει κατευθείαν στον ελληνικό στρατό η εξόριστη κυβέρνηση. Όταν πλέον η Κύπρος γεμίζει και δεν μπορεί να δεχτεί άλλους, δημιουργούνται στρατόπεδα προσφύγων στη Χερσόνησο του Σινά, στις Πηγές του Μωσέως, και στη Γάζα, στο Νουσεϊράτ – αυτά είναι και τα δύο μεγαλύτερα στρατόπεδα.

ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Κ.Κ.: Πιστεύω ότι πολλοί ακροατές και ακροάτριες, με το που ανέφερες τις Πηγές του Μωσέως, θα θυμήθηκαν το έργο του Τσίρκα,⁵ διότι είναι το κείμενο που εισήγαγε στην ελληνική φαντασία αυτήν την περιοχή του πλανήτη για τα χρόνια του πολέμου. Πώς μοιάζει ένα προσφυγικό στρατόπεδο το 1943 σε ένα τοπωνύμιο όπως «Πηγές του Μωσέως»;

Α.Α.: Ουσιαστικά πρόκειται για εγκαταστάσεις καραντίνας του αιγυπτιακού κράτους, αν δεν κάνω λάθος, για τους προσκυντές που επέστρεφαν από τη Μέκκα. Οι εγκαταστάσεις αυτές βρίσκονταν κοντά σε μια πηγή παροχής νερού, εξ ου και «Πηγές Μωσέως», υποθέτω. Εκεί δημιουργείται ένα μεγάλο στρατόπεδο με σκηνές, όπως μπορείτε να φανταστείτε, το οποίο παρέχει συγκεκριμένες λειτουργίες: σίτιση, υγειονομική περίθαλψη, καθώς και κάποια εκπαίδευση, γιατί ένα πολύ μεγάλο κομμάτι των προσφύγων είναι παιδιά. Και προφανώς έλεγχο· το στρατόπεδο είναι περικλειστο και βρίσκεται σε μια περιοχή μακριά από αστικά κέντρα, απ' όπου δεν μπορείς εύκολα να φύγεις. Πάνω-κάτω το ίδιο ισχύει και για το μεγάλο στρατόπεδο στο Νουσεϊράτ της Γάζας. Ουσιαστικά πρόκειται για στρατιωτικές εγκαταστάσεις στις οποίες τοποθετούνται σκηνές και οι οποίες χρησιμοποιούνται με αυτόν τον τρόπο.

Κ.Κ.: Θα μπορούσε κανείς να φτιάξει έναν παγκόσμιο χάρτη των στρατοπέδων, παρότι προφανώς υπάρχουν διαφορές. Τη στιγμή που τα έλεγες αυτά θυμόμουν τους μηχανισμούς εκτοπισμού και εγκλεισμού των Ιαπωνών στις Ηνωμένες Πολιτείες την περίοδο του πολέμου. Και εκεί δημιουργήθηκαν στρατόπεδα συγκέντρωσης με παρόμοιες λειτουργίες, τα οποία ήταν περικλειστα, επειδή στις ανατολικές πολιτείες των Ηνωμένων Πολιτειών οι Ιάπωνες θεωρούνταν εν δυνάμει ύποπτοι. Στην ελληνική περίπτωση, οι πρόσφυγες δεν θεωρούνται ιδεολογικά επικίνδυνοι αρχικά, αλλά έχουμε μια σταθερή τυπολογία διαχείρισης του «προσφυγικού προβλήματος», η οποία περιλαμβάνει τη δημιουργία περικλειστων δομών ελέγχου που, όπως και να τις ονομάσουμε, είναι στρατόπεδα.

Α.Α.: Αυτό είναι ένα ενδιαφέρον θέμα. Συνήθως όταν ακούμε «Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος» και «στρατόπεδο», το μυαλό μας πάει στο Άουσβιτς, το οποίο ήταν στρατόπεδο εξόντωσης, τουλάχιστον ένα τμήμα του. Πρέπει να σκεφτούμε ότι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκαλεί όχι μόνο τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμών, όπως είπες πιο πριν, αλλά και τον εγκλεισμό χιλιάδων ανθρώπων. Εκτός από τα στρατόπεδα εξόντωσης, υπάρχει μια ολόκληρη τεχνολογία, η οποία έχει παρελθόν: τεχνολογία εγκλεισμού και ελέγχου πολύ μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, είτε πρόκειται για υπηκόους ξένων εχθρικών κρατών –ακόμα και στην Αγγλία υπάρχουν τέτοιου είδους εγκαταστάσεις–, είτε πρόκειται για πρόσφυγες Πολωνούς και Έλληνες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική, είτε πρόκειται για αιχμάλωτους. Με άλλα λόγια, παρατηρούμε ότι αποικίες ή πρώην αποικίες –και νυν τμήματα της Βρετανικής Κοινοπολιτείας– στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική είναι γεμάτες με στρατόπεδα με εκατοντάδες χιλιάδες ιταλούς και γερμανούς αιχμάλωτους πολέμου, παράλληλα με τους δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες.

5. Αναφέρεται στην τριλογία του Στρατή Τσίρκα *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, η οποία αποτελείται από τρία μυθιστορήματα: *Η Λέσχη* (1961), *Αριάνη* (1962) και *Η Νυχτερίδα* (1965).

Γυναίκες πλένουν ρούχα στο στρατόπεδο El Shatt στην Αίγυπτο, 1945 – Πηγή: Αρχείο UNRRA

Στρατόπεδο ελλήνων στρατιωτών που συμμετείχαν στο κίνημα της Μέσης Ανατολής, 1944 (ΑΣΚΙ / Φωτογραφικό Αρχείο Νίκου Μάργαρη)

Κ.Κ.: Και πολύ συχνά βλέπει κανείς την εναλλαγή των χρήσεων: το στρατόπεδο δηλαδή που σε μία δεδομένη χρονική στιγμή εξυπηρετεί τον εγκλεισμό αιχμαλώτων μετά μπορεί να γίνει σημείο μεταφοράς συμμάχων και μετά να ξαναγίνει στρατόπεδο αιχμαλώτων. Για παράδειγμα, οι έλληνες κινηματίες στη Μέση Ανατολή, το '44, στην ουσία κρατούνται σε απομόνωση εκεί όπου πριν ήταν εγκλειστοί ιταλοί αιχμάλωτοι κ.ο.κ. Τα στρατόπεδα είναι πολυμορφικά και πολυχρηστικά. Αυτά τα στρατόπεδα προσφύγων μέχρι πότε διατηρούνται;

Α.Λ.: Τα δύο μεγάλα, τουλάχιστον, στρατόπεδα –για τα οποία μιλήσαμε ήδη– στις Πηγές του Μωσέως και στο Νουσεϊράτ λειτουργούν, ουσιαστικά, μέχρι και τον επαναπατρισμό των προσφύγων. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να προσθέσω μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: μετά από τρία χρόνια, η περιοχή της Γάζας –και κατ' επέκταση το Νουσεϊράτ– γίνεται σημείο υποδοχής παλαιστίνων προσφύγων, μετά τη νίκη του Ισραήλ στον Α΄ Αραβοϊσραηλινό Πόλεμο.⁶ Οπότε υπάρχει μια συνέχεια προσφυγικής εμπειρίας σε αυτόν τον χώρο.

Κ.Κ.: Παρότι αυτοί οι άνθρωποι είναι εκτοπισμένοι και πρόσφυγες –και αναφέρομαι συνοπτικότερα στην ελληνική παρουσία στη Μέση Ανατολή– την ίδια στιγμή υπάρχουν και οικεία σημεία αναφοράς. Ενοώ πως υπάρχουν, πρώτον, τα δίκτυα των ελληνικών κοινοτήτων στην περιοχή και, δεύτερον, υπάρχει το θρησκευτικό στοιχείο, δηλαδή η λέξη «Ιεροσόλυμα» δημιουργεί έναν αυτόματο συνειρμό σε κάθε Έλληνα και Ελληνίδα του 1940.

Α.Λ.: Η Ορθόδοξη Εκκλησία, εκτός από τα Ιεροσόλυμα, έχει δομές και στην Αφρική –γιατί πρόσφυγες στέλνονται και στην Αβησσυνία και στο Βελγικό Κονγκό– και συμμετέχει στη διαχείριση των προσφύγων, σε συνεργασία με τις ελληνικές κοινότητες των περιοχών αυτών, αλλά και με τους έλληνες διπλωμάτες που βρίσκονται εκεί. Για παράδειγμα, συμμετέχει σε επιτροπές που παραδίδουν ιματισμό ή βοηθάει στο να γίνουν έρανοι. Επίσης σε περιοχές όπου έχουμε εκκλησιαστική και παροικιακή παρουσία, έχουμε και σχολεία. Στην Κύπρο υπάρχουν, ούτως ή άλλως, ελληνικά σχολεία, οπότε τα προσφυγόπουλα φοιτούν σε αυτά. Στα Ιεροσόλυμα υπάρχει μέχρι και Λύκειο, στο οποίο φοιτούν τα παιδιά των προσφύγων. Σταθερή επιδίωξη της ελληνικής κυβέρνησης ήταν οι πρόσφυγες να εγκατασταθούν σε σημεία όπου υπήρχε παροικιακή παρουσία. Αλλά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες προέρχονταν από μια γεωγραφία που εξήγαγε, αν θέλετε, μετανάστες και δημιουργούσε παροικίες, όπως είναι τα Δωδεκάνησα.

Η ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Κ.Κ.: Οι διασπορικές μεταναστευτικές κοινότητες, λοιπόν, βοηθούν τους δικούς τους ανθρώπους. Αναρωτιέμαι, ωστόσο, κατά πόσο δραστηριοποιούνται ανθρωπιστικές οργανώσεις, οι οποίες δεν έχουνε κατ' ανάγκη ελληνικό πρόσημο – όπως είδαμε να συμβαίνει και στην Ελλάδα το '22-'23. Με άλλα λόγια, η εμπειρία του στρατοπέδου είναι και μία εμπειρία ανάδυσης ή ενίσχυσης του ρόλου αυτών που σήμερα θα ονομάζαμε «μη κυβερνητικές οργανώσεις»;

Α.Λ.: Ναι, προφανώς. Τέτοιες οργανώσεις προέρχονται, κυρίως, από τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Αγγλία, και υποψιάζομαι ότι δραστηριοποιούνται με παρόμοιο τρόπο με τις σημερινές. Σε πολλές περιπτώσεις έχουμε οργανώσεις, όπως είναι οι Κουακέροι ή «Society of Friends», οι οποίοι στέλνουν εθελοντές στα στρατόπεδα και διοργανώνουν εκστρατείες στη Μεγάλη Βρετανία. Στην Αμερική υπάρχει μια κινητοποίηση του ελληνικού στοιχείου, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί το «Greek War Relief Association», το οποίο κάνει εράνους και στέλνει χρήματα για τη διαχείριση, τη σίτιση και την προστασία των προσφύγων. Παράλληλα, κινητοποιούνται και ο αμερικανικός και ο βρετανικός Ερυθρός Σταυρός, αλλά πάντοτε υπό τον διοικητικό έλεγχο της βρετανικής υπηρεσίας διαχείρισης προσφύγων στη Μέση Ανατολή, της Middle East Relief and Refugee Administration (MERRA), η οποία, αργότερα, θα αποτελέσει τμήμα της UNRRA, του Οργανισμού Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών.⁷

6. Μετά την ανακήρυξη της ίδρυσης του κράτους του Ισραήλ στις 14 Μαΐου 1948, οι στρατοί πέντε αραβικών κρατών –της Αιγύπτου, της Ιορδανίας, του Ιράκ, της Συρίας και του Λιβάνου– εισέβαλαν στο Ισραήλ. Ο πόλεμος έληξε τον Μάρτιο του 1949 με την ήττα των αραβικών δυνάμεων. Ως συνέπεια, το Ισραήλ προσάρτησε τη μισή Ιερουσαλήμ και εδάφη πέραν όσων ορίζονταν στο σχέδιο των Ηνωμένων Εθνών του 1947, η Αίγυπτος και η Ιορδανία επεκτάθηκαν στη Λωρίδα της Γάζας και στη Δυτική Όχθη αντίστοιχα, ενώ το ζήτημα της ίδρυσης παλαιστινιακού κράτους παραμένει άλυτο έως σήμερα. Ο πόλεμος είχε επίσης ως αποτέλεσμα 750.000 Παλαιστίνιοι να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να γίνουν πρόσφυγες. Η 15η Μαΐου είναι ημέρα μνήμης του διωγμού του 1948 (Νάκμπα).

7. Ο Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) ιδρύθηκε το 1943, με τις Ηνωμένες Πολιτείες να διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο. Σε μεγάλο βαθμό σταμάτησε τις δράσεις του το 1948, μεταφέροντας πολλές από τις λειτουργίες του σε άλλους οργανισμούς των Ηνωμένων Εθνών, όπως ο International Refugee Organization (IRO) και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ).

EAST AFRICAN TOBACCO CO. LTD.

(INCORPORATED IN TANGANYIKA TERRITORY)

HEAD OFFICE: KAMPALA, (UGANDA).

TOBACCO MERCHANTS AND MANUFACTURERS.

DAR-ES-SALAAM FACTORY.
RICE MILL & OFFICES:
LIVINGSTONE ST., PLOTS 49/55,
(PUGU ROAD).

P. O. BOX 577,
TELEPHONE 311.

SOLE MANUFACTURERS
AND PROPRIETORS OF
CRESCENT & STAR
SHAG TOBACCO & CIGARETTES.
SILVER BRAND &
GOLDEN CROWN
TURKISH CIGARETTES.
'CRESCENT & STAR' AND
'RECORD' DELUXE
VIRGINIA CIGARETTES.

DIRECTORS:
N.H. GEORGIADIS,
K. PANAYOTU,
L. GRAMMATICAS,
V.H. GEORGIADIS,
(ALL HELLENES)

KAMPALA FACTORY:
JINJA ROAD, KAMPALA.
P. O. BOX 411,
TELEPHONE 444.

Αρ. Πρωτ. 66
10/10/42

Kampala, 6η Οκτωβρίου 1942.
UGANDA PROTECTORATE.

Κον Αλεξ. Καζούλλη
Μακίντου.

'Αγαπητέ Κε Καζούλλη,

Σας εύχαριστώ για τό γράμμα σας της 1ης τρέχοντος.

Χθές ε'ίχα τηλεγράφημα από τον κ. Θωμαΐδην, πώς η δευτέρα αποστολή θά αποτελεΐτε από :

37 Άνδρας
58 Γυναίκας
72 παιδιά από 5 μέχρι 18 έτων και
32 παιδιά κάτω των 5 έτων

και τούς περιμένομεν μεθαύριον Πέμπτην. Νά είσθε βέβαιος πως ή πολύ μικρή Έλληνική Παροικία της Καμπάλας θά κάνη ότι της εΐνε δυνατόν για να χαρίση λίγων ώρων ξεκούρασι στους τόσον ταλαιπωρημένους συμπατριώτας μας.

Θά εύχαριστηθώ πολύ αν κανείς επιτετραμμένος από σας μου έστελνε ένα Γενικό Κατάλογο των προσφύγων με την ήλικία και έπάγγελμα ενός εκάστου, καθώς και τοιοϋτον με τά όνοματεκώνυμα των προσώπων εκάστης αποστολής-τόν οποιον μπορεί να φέρνη μαζί του ό επί κεφαλής εκάστης αποστολής - για να διαγράφομε από τον Γενικόν κατάλογον τά όνόματα όσων περνοϋν και να ξεύρωμε πόσοι και ποιοι μένουσιν.

Εύχαριστών,

Σας χαιρετώ φιλικώς,

ΥΓ. Σας έσωκλείω αντίγραφον του γράμματος που έγραψα σ'άς επιτετραμμένας αρχάς μετά την άναχώρησιν της πρώτης αποστολής.

N. I. Georgiades

Κατάστασις Είδων πρὸς Χρήσιν τῶν Ἑλλήνων
Προσφύγων ἐν Μακίντου, Κένυα.

1.	Ἰκροδήματα - Ἰ Ανδρικά, Γυναικεῖα καὶ Παιδικά.	891	Ζεύγη	1
2.	Παιδικὰ Φουστάνια.	102	Τεμάχια	
3.	Παιδικές Φανέλλες.	118	"	
4.	Μαντίλια διάφορα.	648	"	
5.	Ἰ Υφασμα διὰ Γυναικεῖα φορέματα.	529	Γιάρδες	110 γιάρδες
6.	Φανέλλες Γυναικεῖες.	564	Τεμάχια	1
7.	Ἰ Εσώρουχα Γυναικεῖα.	151	"	
8.	Ἰ Εσώρουχα Ἰ Ανδρικά.	384	"	1
9.	Μάλλινα Πουλλόβερ - Γυναικεῖα καὶ Παιδικά.	28	"	
10.	Μάλλινα Πουλλόβερ - Ἰ Ανδρικά.	43	"	
11.	Πετσέτες Λουτροῦ.	120	"	εργαστήρια
12.	Βαμβακερά Πουλλόβερ - Ἰ Ανδρικά.	36	"	
13.	Ἰ Ανδρικά Πουκάμισα.	288	"	1
14.	Κοντὰ Παντελόνια Χακί διὰ Παιδιά.	120	"	
15.	Χασές.	800	Γιάρδες	3 πικ.
16.	Κάσκες.	120	Τεμάχια	13
17.	Κλωστή Ραψίματος.	1,008	Καρούλια	1
18.	Παιδικὰ Καπελλάκια.	36	Τεμάχια	
19.	Φανέλλες Ἰ Ανδρικές.	1, 578	"	1
20.	Ἰ Ανδρικές Κάλτσες.	72	Ζεύγη	1
21.	Βούρτσες Δοντιῶν.	450	Τεμάχια	1 πικ. γιάρδες
22.	Κτένες.	216	"	1 πικ.
23.	Πούδρα διὰ Παιδιά.	72	Κουτιά	
24.	Ἰ Οδοντόκαστα.	144	Τεμάχια	
25.	Βαμβάκι, εἰς πακέτα.	54	Λίβρες	Nov.
26.	Μανταλάκια.	864	Τεμάχια	3 πικ. γιάρδες
27.	Παραμάνες.	432	Δωδ.	
28.	Φουρκέττες.	144	"	1 1/2
29.	" Ἀσπρο".	72	Πακέτα	Nov.
30.	Βουρτσάκια Ἰ Ψυξίματος.	43	Τεμάχια	
31.	Βελόνες Ραψίματος.	5,000	"	3 πικ. γιάρδες
32.	Λεκίδες Ἰ Ψυξίματος. (Πακετάκια τῶν 10)	100	Πακετάκια	1 πικ.
33.	Λαστιχένιες Φοῦσκες διὰ Ζεστό Νερό.	12	Τεμάχια	Nov.
34.	Ψαλλίδια.	69	"	
35.	Σαποῦνι Τουαλέτας.	792	"	1 πικ. γιάρδες
36.	Σίδερα (σιδερώματος).	12	"	
37.	Ρακτομηχαναί.	2	"	
38.	Ἰ Υφασμα Χακί διὰ Φορεσιές.	420	Γιάρδες	3 πικ. γιάρδες
39.	" " " Πουκάμισα.	110	"	Nov.
40.	Κουμπιά. (διάφορα).	234	Δωδ.	1 πικ. γιάρδες
41.	Καρφίτσες.	3	Κουτιά.	
42.	Μπουκλές διὰ Παντελόνια.	6	Γκρόσες	Nov.
43.	Λάστιχο, εἰς Χαρτονάκια 3 γιάρδων.	21	Δωδ.	

Judy

Κ.Κ.: Ας μην ξεχνάμε ότι ήδη από το 1943 –όταν είναι σαφές πλέον ότι η έκβαση του πολέμου θα είναι θετική για τους συμμάχους– δημιουργούνται όλες αυτές οι δομές διεθνικής διαχείρισης των ζητημάτων της επόμενης μέρας, μεταξύ των οποίων και η μετέπειτα UNRRA, η οποία έχει καθοριστικό ρόλο στις πυκνές πληθυσμιακές μετακινήσεις και στο ζήτημα του επαναπατρισμού χιλιάδων ανθρώπων από τα στρατόπεδα, όπως στην περίπτωσή μας. Αλέκο, θέλω να σε ρωτήσω για την προσφυγική εμπειρία της Μέσης Ανατολής και Αφρικής. Ήδη αναφέρθηκες στο Βελγικό Κονγκό. Αν βάλει κανείς τις κουκκίδες των στρατοπέδων και των στρατοπέδων εγκλεισμού των ελλήνων αντιφασιστών του '44 –αυτή είναι μία παράλληλη και ταυτόχρονα αλληλοδιαπλεκόμενη ιστορία– στον χάρτη, θα δει ότι βρίσκονται σε πολύ απόμερα σημεία. Τι είναι αυτό που ωθεί τις βρετανικές αρχές στη δημιουργία στρατοπέδων προσφύγων στις αποικίες τους στην Αφρική;

ΟΙ ΕΚΤΟΠΙΣΜΕΝΟΙ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΧΑΡΤΗ

Α.Λ.: Οι κουκκίδες στις οποίες αναφέρθηκες πρέπει να τοποθετηθούν στον χάρτη δίπλα σε άλλες κουκκίδες. Δίπλα στο Βελγικό Κονγκό είναι η Ανατολική Αφρική. Παρακάτω είναι η Νότια Αφρική, η Αβησσυνία, όπως είπαμε. Σε αυτές τις περιοχές και σε αυτές τις χώρες, υπάρχουν στρατόπεδα είτε αιχμαλώτων είτε προσφύγων από την Πολωνία. Στην Αίγυπτο έχουμε στρατόπεδα γιουγκοσλάβων προσφύγων, από το '44 και μετά. Στην Ινδία, επίσης, μεταφέρονται πολωνοί πρόσφυγες. Ακόμα και στο Μεξικό. Ακόμα και στην Αυστραλία. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι όλες αυτές τις κουκκίδες τις ενώνει ένα αποικιακό παρελθόν ή παρόν; Ή ο έλεγχος των συγκοινωνιών, που βρίσκεται στα χέρια των βρετανικών δυνάμεων; Είναι και αυτή μια πολύ σημαντική παράμετρος. Θα ήθελα να κάνω μια παρατήρηση: ο πληθυσμιακός εκτοπισμός εντός Ευρώπης, κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά τον πόλεμο, έχει μελετηθεί αρκετά τα τελευταία 20 χρόνια και όχι μόνο εντός εθνικών ιστοριογραφιών. Οι περιπτώσεις, όμως, της Μέσης Ανατολής, της Αφρικής και της αποικιακής γεωγραφίας διαχείρισης προσφύγων έχουν γίνει αντικείμενα μελέτης πολύ λιγότερο και μόνο εντός εθνικών πλαισίων. Δεν κοιτάμε τους δίπλα, λοιπόν. Δεν κοιτάμε το συνολικό.

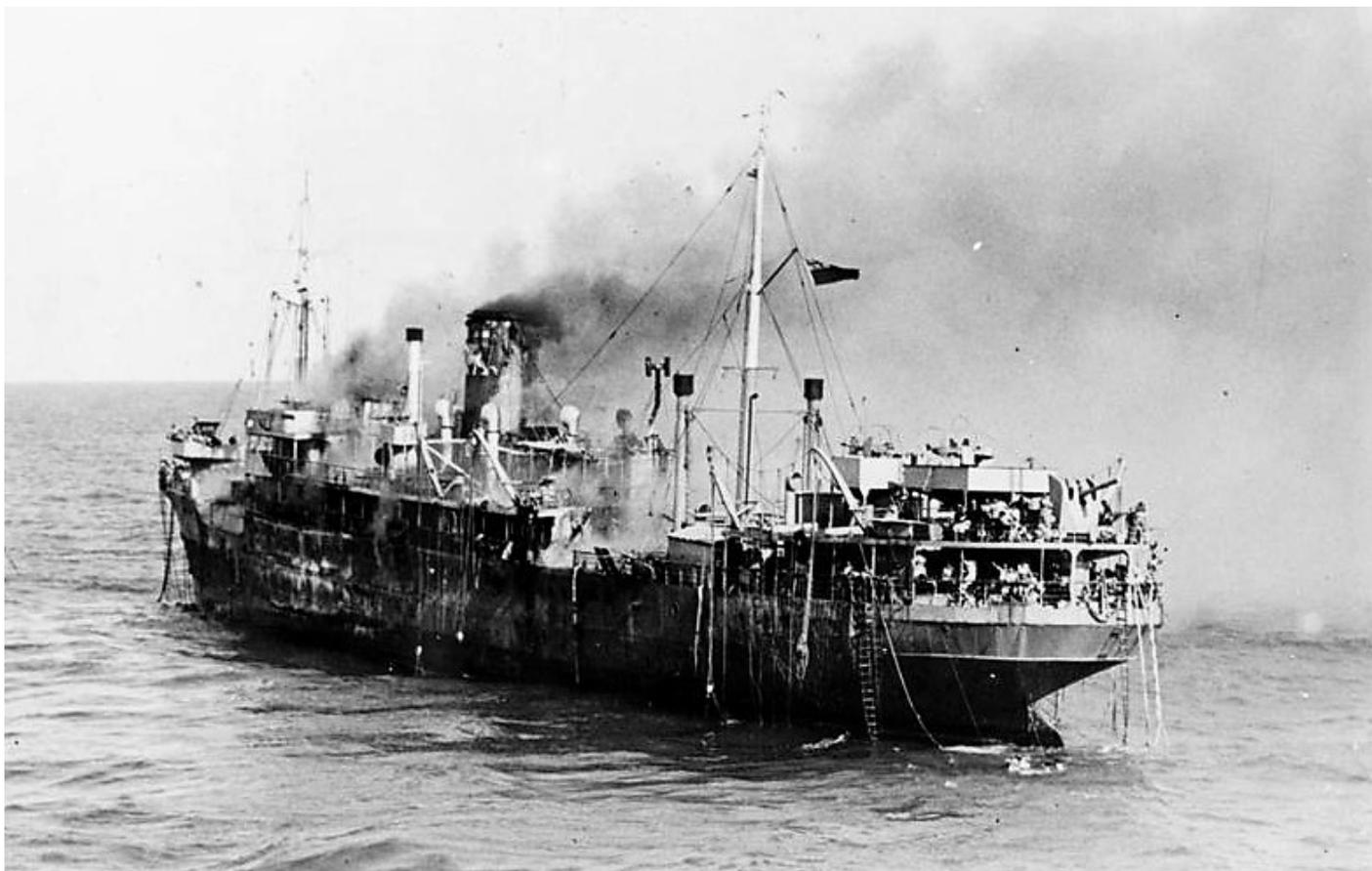
Κ.Κ.: Συμφωνώ. Και αυτό είναι το βασικό πρόβλημα και της ελληνικής ιστοριογραφίας, μέχρι τώρα, στην ανάγνωση της Μέσης Ανατολής, με αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, όπως είναι η δουλειά του Άγγελου Νταλαχάνη:⁸ το γεγονός, δηλαδή, ότι βλέπει την ελληνική παρουσία σαν απλή αντανάκλαση της ελληνικής ιστορίας. Με άλλα λόγια, μας νοιάζει να βρούμε πού ήταν οι Έλληνες χωρίς ποτέ να κοιτάμε σε ποιο πλαίσιο βρίσκονται εκεί. Είναι, νομίζω, μια από τις μεγάλες παθογένειες αυτή η στενή αναζήτηση της ελληνικότητας –το λέω πολύ σχηματικά– που μετά φτάνει στα όρια του παράδοξου: ακούει κάποιος «Βελγικό Κονγκό» και αμέσως αναρωτιέται «μα πήγαν Έλληνες εκεί;» – το οποίο ακούγεται σαν μια τελείως παλαβή επιλογή. Όταν όμως βλέπουμε τον αποικιακό χώρο, ο οποίος είναι ευρύχωρος και δεν έχει συνοριακές χαράξεις όπως τις ξέρουμε σήμερα, καταλαβαίνουμε ότι η κυρίαρχη δύναμη μπορεί να κάνει ό,τι θέλει και να μετακινεί τους ανθρώπους όπως θέλει. Τότε μόνο γίνεται απολύτως κατανοητό γιατί μία γυναίκα από τη Χίο, το 1944, βρίσκεται σε ένα στρατόπεδο προσφύγων σε εκείνο το φαινομενικά παράξενο σημείο του πλανήτη. Και νομίζω ότι η δική σου δουλειά επιμένει ακριβώς σε αυτό: στο να δούμε τις διασυνδέσεις, τις δικτυώσεις, τη σχετικοποίηση της σημασίας της ελληνικής παρουσίας, μέσα από τη σύγκρισή της και με άλλα παραδείγματα, αλλά και στο να κατανοήσουμε κάτι βασικό: ότι δεν υπάρχει καμία εθνική ιστορία η οποία να είναι μόνο εθνική.

Α.Λ.: Μικρή προσθήκη: η μετακίνηση αυτή δεν αφορά μόνο τους χριστιανούς πρόσφυγες, Έλληνες στο γένος. Έχει και έναν εθνοτικό χαρακτήρα. Αφορά και τους έλληνες εβραίους πρόσφυγες, πολύ λίγους, δυστυχώς, 2.000 με 3.000, οι οποίοι κατορθώνουν να διαφύγουν με τον ίδιο τρόπο με τους μουσουλμάνους της Θράκης και των Δωδεκανήσων το 1944–1945.

Κ.Κ.: Οι οποίοι είναι ιταλοί υπήκοοι.

Α.Λ.: Ακριβώς. Είναι υπήκοοι των Δωδεκανήσων, που ανήκουν στο ιταλικό κράτος.

8. Άγγελος Νταλαχάνης, *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο, 1937–1962*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.

Το βρετανικό πλοίο SS Empire Patrol έπιασε φωτιά κατά τη διάρκεια του ταξιδιού επαναπατρισμού ελλήνων προσφύγων από την Αβησσυνία, 9/1945 – Πηγή: Imperial War Museum

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Κ.Κ.: Αφού περιηγηθήκαμε στον παγκόσμιο χάρτη, ας επιστρέψουμε στην κοιτίδα: πώς κλείνει αυτό το κεφάλαιο; Ποια είναι η επιστροφή;

Α.Λ.: Από το '45 και μετά ξεκινάει ο επαναπατρισμός όλων αυτών των προσφύγων με πλοία, δηλαδή ακτοπλοϊκά. Απ' όσο γνωρίζω, προτεραιότητα δίνουν στους στρατιώτες και στους δημοσίους υπαλλήλους. Η διαδικασία επαναπατρισμού διαρκεί μέχρι και το 1946, δηλαδή απλώνεται σε αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Κάποιοι επιλέγουν να επαναπατριστούν στην Αθήνα και όλοι απευθείας στα νησιά τους. Κάποιοι άλλοι, ένα μικρό ποσοστό, ζητούν να φύγουν στο εξωτερικό. Έχω δει λίστες της UNRRA στις οποίες ως τόπος επιθυμητής αποστολής αναγράφονται οι Ηνωμένες Πολιτείες ή η Αυστραλία· υποθέτω κοντά σε συγγενείς οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει εκεί τις προηγούμενες δεκαετίες.

Κ.Κ.: Τη συνολική διαχείριση της διαδικασίας επαναπατρισμού την έχει η UNRRA;

Α.Λ.: Ουσιαστικά η UNRRA, ναι. Τα μέσα μεταφοράς ανήκουν στις βρετανικές συμμαχικές δυνάμεις, η ελληνική κυβέρνηση είχε ελάχιστα έως καθόλου πλοία για να τους μεταφέρει. Οπότε νομίζω ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν έχει τη δύναμη να επηρεάσει τις διαδικασίες.

Κ.Κ.: Είναι και αυτό μια λεπτομέρεια που ενισχύει τη διεθνή διάσταση αυτής της (φαινομενικά) ελληνικής ιστορίας που αφορά μερικά νησιά του Αιγαίου και τη Θράκη. Με αυτήν τη σκέψη, με το πώς δηλαδή μπορούμε να παίρνουμε το τοπικό και να το συνδέουμε με το παγκόσμιο, καθώς και με το πώς να είμαστε ανεκτικοί απέναντι στο μεγάλο μπέρδεμα των καλωδίων και των ανθρώπων μέσα στον χώρο και στον χρόνο, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον ιστορικό Αλέκο Λάμπρου γι' αυτήν τη συζήτηση.

Α.Λ.: Εγώ ευχαριστώ, να είστε καλά.

Γουγκοσλάβοι πρόσφυγες στο στρατόπεδο El Shatt στην Αίγυπτο, 9/1944 – Πηγή: Library of Congress

Προσφυγόπουλα από την Γιουγκοσλαβία στο στρατόπεδο Tolumbat, 1945 – Πηγή: Αρχείο UNRRA

Προσφυγόπουλα στο πλῆσιο που θα τα μεταφέρει στην πατρίδα τους και στις οικογένειές τους, 1945 – Πηγή: Αρχείο UNRRA

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

15 Μαΐου 1919

Πραγματοποιείται η πρώτη απόβαση ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη της Μικράς Ασίας, σηματοδοτώντας την έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας ή του Ελληνοτουρκικού Πολέμου. Ο πόλεμος, ιδιαίτερα αιματηρός με τον θάνατο και την προσφυγοποίηση χιλιάδων ανθρώπων, θα τελειώσει με τη νίκη των Τούρκων τον Οκτώβριο του 1922

27 Νοεμβρίου 1919

Υπογράφεται η Συνθήκη του Νεϊγύ μεταξύ της Βουλγαρίας και των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στη συνθήκη περιλαμβάνονταν απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση φυλετικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων σε Ελλάδα και Βουλγαρία

1919-1920

Η στρατιωτική ήττα των Λευκών και των συμμάχων τους από τους Μπολσεβίκους στον ρωσικό εμφύλιο οδηγεί στην εκκένωση της Οδησσού από τον ελληνικό στρατό και τη μεταφορά χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα. Υπολογίζεται ότι 23.000-30.000 «ομογενείς» εγκατέλειψαν τις εστίες τους. Στη συνέχεια, με τη συνεχιζόμενη επέλαση των Μπολσεβίκων στις περιοχές του Αντικαυκάσου, τη Γεωργία και την Αρμενία, οι προσφυγικοί πληθυσμοί διπλασιάζονται. Οι ελληνικές αρχές οργανώνουν ειδικές αποστολές με πλοία, τα οποία μεταφέρουν πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη

30 Ιανουαρίου 1923

Υπογράφεται στη Λωζάνη η «Σύμβαση περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών» μεταξύ του ελληνικού και του τουρκικού κράτους. Η σύμβαση αφορά περίπου δύο εκατομμύρια ανθρώπους (1,5 εκατομμύριο Έλληνες της Τουρκίας και 500.000 μουσουλμάνους της Ελλάδας). Η συνθήκη ορίζει ότι οι πρόσφυγες αποκτούν αυτόματα την υπηκοότητα της χώρας στην οποία εγκαθίστανται

8 Μαρτίου 1924

Η Ελλάδα γίνεται η 13η χώρα που αναγνωρίζει τη Σοβιετική Ένωση. Χιλιάδες πρόσφυγες από τον Πόντο που είχαν αναζητήσει καταφύγιο στη Ρωσία κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου αναχωρούν με προορισμό την Ελλάδα

1941-1943

Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα εγκαινιάζει ένα νέο προσφυγικό ρεύμα από τη Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου προς την Τουρκία. Από εκεί, οι πρόσφυγες μεταφέρονται προς τη νότια Τουρκία και στη συνέχεια σε στρατόπεδα προσφύγων ή στρατιωτών στα βρετανικά εδάφη της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής

1945-1946

Ύστερα από τη λήξη του πολέμου ξεκινάει μια τεράστια πληθυσμιακή μετακίνηση εκατομμυρίων ανθρώπων: εκτοπισμένοι και πρόσφυγες διασταυρώνονται καθώς ο πολιτικός χάρτης αναδιατάσσεται. Επαναπατριsmός στην Ελλάδα των εκτοπισμένων του πολέμου από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, αλλά και των προσφύγων που είχαν καταφύγει στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική

1949

Στη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας χρησιμοποιεί τη βαλκανική ενδοχώρα των Λαϊκών Δημοκρατιών. Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργούνται προσφυγικές κοινότητες κυρίως για αμάχους και παιδιά. Το τέλος του πολέμου οριοθετεί την προσφυγική εγκατάσταση περίπου εκατό χιλιάδων ανθρώπων στις Λαϊκές Δημοκρατίες και τη Σοβιετική Ένωση

28 Ιουλίου 1951

Εγκρίνεται σε ειδικό συνέδριο των Ηνωμένων Εθνών η Σύμβαση για το Καθεστώς των Προσφύγων (συχνά αναφέρεται και ως «Σύμβαση της Γενεύης»), η οποία ορίζει την ιδιότητα και τα δικαιώματα του πρόσφυγα, καθώς και τις υποχρεώσεις των κρατών απέναντί του. Η σύμβαση αναφέρεται μόνο στην Ευρώπη και έχει αναδρομική ισχύ για να καλύψει το σύνθετο ερώτημα των εκτοπισμένων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που είχε εξελιχθεί σε πεδίο αναμέτρησης μεταξύ των δυτικών δυνάμεων και της Σοβιετικής Ένωσης (η οποία δεν υπέγραψε τη σύμβαση)

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλβανός, Ραϋμόνδος, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2019

Ανδριώτης, Νικόλαος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020

Clark, Bruce, *Δύο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, μετάφραση: Βίκυ Ποταμιάνου, Αθήνα, Ποταμός, 2007

Dragostinova, Theodora, *Between two motherlands. Nationality and emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*, Ithaca, Cornell University Press, 2011

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999

Gatrell, Peter, *The Making of the Modern Refugee*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2013

Hirschon, Renie, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006

Κυραμαργιού, Ελένη, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2019

Λάμπρου, Αλέξανδρος (επιμ.), *Πόλεμος και προσφυγιά. Πρόσφυγες από την Ελλάδα: Τουρκία, Μέση Ανατολή, Αφρική 1941-1946*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2021

Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα, ΕΤΒΑ, 1989

Λιάκος, Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011

Μακριδάκης, Γιάννης, *Συρματένιοι, ξεσυρματένιοι· όλοι. Χιώτες πρόσφυγες και στρατιώτες στη Μέση Ανατολή: αφηγήσεις 1941-1946*, Αθήνα, Εστία, 2010

Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ., *Παιδιά του Οδυσσέα. Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2018

Morgenthau, Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922, Το έπος της εγκατάστασης*, μετάφραση: Ιωσήφ Κασσεσιάν, Αθήνα, Τροχαλία, 1994 [1929]

Μούργου, Αλεξάνδρα – Καθηρρόη Παπαγοπούλου – Τόνια Σμυρνή, *Δραπετσώνα. Η συγκρότηση μιας εργατικής-προσφυγικής γειτονιάς*, Αθήνα, Ύψιλον, 2017

Μπελαβίλλας, Νίκος, *Ιστορία της πόλης του Πειραιά. 19ος και 20ός αιώνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021

Νταλαχάνης, Άγγελος, *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο, 1937-1962*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015

Πολύζος, Γιάννης, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, Αθήνα, ΕΜΠ, 1984

Σαλβάνου, Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018

Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική, 2006

2 ΑΙΩΝΕΣ σε
21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Πλατεία Ελευθερίας 1, 10553 Αθήνα

email: aski@askiweb.gr

τηλ: 210-3223062

www.askiweb.eu

facebook.com/askigr/

2022

ISBN: 978-618-85611-7-5